

A Beatrix-psalterium geneziséhez*

1.kép

2007-ben és 2009-ben lehetőségem nyílt összesen három hetet a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban a corvinák tanulmányozásával tölteni. Mindkét alkalommal kézbe vehettem a Beatrix-psalteriumot is, és alapos vizsgálatnak vettem alá. A kódex kötésén és metszésén látható, nyomban szembeütő sajátosságok, valamint a címlap és a belső oldalak kifestésének inkoherenciája késztetett a probléma alaposabb megvizsgálására és feltárására. E munka eredménye az alábbi tanulmány.

I.

Kutatástörténet

A kezdetek és a korai magyarországi kutatás:

Ludwig Fischer, Rómer Flóris, Csontos János

A Herzog August Bibliothek féltett kincse, az ún. Beatrix-psalterium¹ különleges helyet foglal el a fennmaradt corvina-állományban. Ezt egyfelől rendkívüli szépségének, másfelől pedig szokatlan kivitelezésének köszönheti, minek következtében újra és újra kérdések elé állítja a kutatókat. A tanulmány ennek a kódexnek a genezisével kíván foglalkozni. Nem teheti meg azonban, hogy ennek kapcsán, illetőleg előfeltételeként ne bontsa ki a problematika geneziséét is, amelynek létrejötte és fejlődése több mint száz év után oda vezetett, hogy csaknem ugyanolyan vagy még nagyobb talányként áll előttünk a kézirat, mint a kezdetek kezdetén.

A díszkódex 1623 és 1627 között, ismeretlen módon került August, később Braunschweig-Lüneburg hercege tulajdonába. A herceg által jórészt saját kezűleg összeállított katalógus, a Bücherradkatalog megfelelő bejegyzése szerint a kézirat 1627-től van jelen bizonyíthatóan a hercegi könyvtár állományában. Miként erről a rövid bejegyzés is tanúskodik, a herceg tudatában volt a kódex *corvinianus* eredetének.² Herzog August udvarában született korabeli források és egyéb jelek tanúskodnak arról, hogy a herceg különösen értékelte híres bibliofil elődje, a magyar király könyvtárát, s minden valószínűség szerint kifejezetten gyűjtötte is az abból származó, fennmaradt köteteket.³ Heraldikában jártas könyvbarátként a kötéstáblákon és a címlapon található címerek alapján könnyedén megfejtette a kódex eredetét. Ha pedig a Cortesius-corvinához hasonlóan mégis nagynénje,

* A tanulmány a „Corvina Graeca” nevű (K 75 693) OTKA program keretében és támogatásával készült.

¹ Cod. Guelf. 39 Aug. 4^o.

² *Psalmorum David Prophete, Liber; in membrana; Ex Biblioth. Regis Mathiae.* (Bücherradkatlog, 1526., Nr. XXXIX). Furcsa módon Herzog August nem minden corvina esetében tünteti fel ezt. A HAB összesen 9 db kétségtelen corvin-kódexet őriz, ebből 8 darab 1618 és 1627 között került Herzog August tulajdonába, és mind a nyolcat ő maga katalogizálta. A nyolc kézirat mindegyike rendelkezik Mátyás-címerrel, a herceg tehát kétségteleneül minden esetben tisztában volt vele, hogy miféle kézirattal van dolga.

³ Thomas Lansius, tübingeni egyetemi tanár 1623. március 15-én egy corvinát küldött ajándékba Herzog Augustnak (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 12 Aug. 4^o). A kísérőlevelet a herceg beragasztotta a kötet elejébe. Ebből idézzük az ajándékozás indoklásának egy részét: ... *intellexissem Celsit(udinem) T(uam) sollicito studio conquirere reliquias Bibliothecae illius, quam olim Matthias I, Hungariae Rex fortissimus, Budae instruxerat maximis sumptibus; existimabam ego, non importunum fore me, si istam veluti ex ingenti naufragio superstitem, et vario reciprocantis ludentisque fortunae flatu ad me delatam tabellam, nempe Marsilii Ficini in membrana scriptas Epistolas tibi jam mitterem.*

Brandenburg-Ansbach örgrófnője gyűjteményéből került hozzá a kódex, a rangos eredetet a családi hagyomány is számon tarthatta.

A Psalterium más fennmaradt corvina-társaival egyetemben a modern corvinakutatások 19. századi éledésével - megindulásával került ismét a kutatók, könyvtárosok figyelmének középpontjába. Jó ideig, körülbelül a 20. század harmadik évtizedéig csupán rövid, összegző leírások születtek róla, melyek a corvinakutatás első szakasza legfőbb céljának, a fennmaradt kódexállomány rekonstruálásának szolgálatában állottak. A leírásokban, amelyek a korábbi századok kéziratkatalogizálási gyakorlata során kikristályosodott szempontokat követték, a kódexről felvett tárgyi adatok mellett gyakran elképzelések fogalmazódtak meg a kézirat vagy éppen csupán a kötés készítési helyéről, valamint az illuminátor személyéről is.

A legkorábbi leíró, Ludwig Fischer, gimnáziumi tanár 1878-ban adja közzé munkáját, amelyben a Herzog August rövid Bücherrad-bejegyzéséig visszavezethető, wolfenbütteli könyvtárostradíció nyomán a psalteriumot Mátyás imakönyveként nevezi meg.⁴ Emellett megemlíti, hogy a kötés a firenzei művészet kimagasló remeke, említést tesz a koronát díszítő rubinokról, végül az illuminációról szólva megjegyzi: *nach Vergleichung mit dem Missale in Brüssel unzweifelhaft Arbeit Attavantes*. Az illuminációt tehát a brüsszeli Missaléval⁵ való összehasonlítás alapján Attavante munkájának tartja.

Amikor Ludwig Fischer Mátyás könyvtáráról szóló tanulmányát írja az 1870-es évek végén, immár a hazai corvinakutatás is komoly eredményekről számolhat be. Rómer Flóris az általa bevezetett szigorú kritikai módszerekkel új alapokra helyezte a fennmaradt állomány rekonstruálására irányuló törekvéseket, valamint a fellelt hiteles corvinák megközelítését. Európai kutatóútjai során a wolfenbütteli hercegi könyvtárat többször is felkereste. Jegyzeteiből kitűnik, hogy kutatásainak legfőbb célja – érthető módon – Wolfenbüttelben is a hiteles corvin-kódexek meghatározása volt.⁶ Mindemellett részletes leírásokat készített a

⁴ Ludwig Fischer, König Mathias Corvinus und seine Bibliothek. Vortrag gehalten im Vereine „Mittelschule“ in Wien, am 23. März 1878. Wien, 1878, 32., Nr. XLVII. Fischer feltehetőleg a wolfenbütteli könyvtár akkor még kéziratban lévő kurrens kéziratkatalogusa alapján dolgozott, vagy abból tájékoztatták. Ezt a katalógust, amelyet Jacob Pasel Woehnen a 18. század közepén kezdett el (*Catalogus numeralis Manuscriptorum Bibliothecae Augustae*, jelzete: Bibl. Archiv I, 402), egészen a 19. század közepéig-végéig bővítették, és tulajdonképpen Otto von Heinemann is ezt rendezte sajtó alá nyomtatott katalógusa számára. A kézirat katalógus 19. századi „rétegében” a Psalterium tételéhez fűzött kiegészítés így kezdődik: *Psalterium Corvinianum. Gebetbuch der König Matthias Corvinus*

⁵ Missale Romanum. Bruxelles, Bibliothèque royale MS. 9008.

⁶ Rómer corvinakutatással kapcsolatos feljegyzései ma az OSzK Kézirattárában találhatóak Fol. Hung. 1110/I jelzet alatt. A jegyzetek között (f. 415v) fennmaradt egy lista, amelyet minden bizonnyal egy wolfenbütteli könyvtáros bocsátott Rómer rendelkezésére, az alábbi címmel: *Codices Corviniani in bibl. Aug.* Ezen a listán még 13 kézirat szerepel, első helyen a Psalterium. (Nincsen köztük azonban a Regiomontanus-kódex, amely majd később válik a corvina-kánon részévé.) Egy másik, immár autográf listán (f. 417r), immár Rómer maga osztályozza hitelesség szempontjából a 13-as csoport tagjait, és közülük 8 kódexet ítél hiteles corvinának. A mai kánon is erre a válogatásra megy vissza, kiegészülve a problematikus Regiomontanus-kézirattal. — A wolfenbütteli corvinákról tudomásom szerint a legkorábbi tudósítás Szmertniki Manyhárt 1703. július 16-i keltezésű, rövid levele, amelyet Podhradczky József 1836-ban, a Tudományos Gyűjteményben közölt az alábbi címmel: *Szmertniki Manyhárt levele, melyben Hevenesi Gábort tudósítja némely kéziratok felül, melyeket Budáról Mátyás Király könyvtárából külföldre ki-vittek* (116-117). Megemlítendő továbbá Rumi Károly György 1802-es wolfenbütteli látogatása is, melynek eredményeként Rumi hosszú szövegrészeket közölt az ott őrzött corvinákból: *Carl Georg Rumi, Auszüge aus den Handschriften der Corvinischen Ofner Bibliothek, die sich jetzt in der Bibliothek in Wolfenbüttel befinden, besonders in Hinsicht der Verdienste des ungarischen Königs Matthias Corvinus um die Beförderung der Wissenschaften in seinem Zeitalter*. In: *Zeitschrift von und für Ungern*, 1804, 162-168, 207-216, 268-278, 362-363. Ezeket a szövegközléseket később Ábel Jenő is felhasználja. Figyelemre méltó, hogy Rumi csupán hét corvinát sorol fel, közülük valamennyi hiteles (a Regiomontanus természetesen nincs köztük). Nem látható okokból azonban kihagyja a Ficino leveleinek 8 könyvét tartalmazó corvinát (Cod. Guelf. 73 Aug. 2°).

hitelesnek bizonyult kéziratokról, köztük a Psalteriumról is.⁷ Rómer tesz egy fontos megfigyelést, nevezetesen, hogy a zoltárokat megelőző kalendáriumban magyar szentek is fellelhetők. Emellett köszönhetünk neki egy ceruzalevonatot a kódex kötéséről, ami azért nagy jelentőségű, mert a kötést annak 1959-es restaurálása előtti állapotában rögzíti. Az illuminációra csupán néhány szóval tér ki, viszont részletesen leírja, és megnevezi a címer körül látható emblémákat. Az illuminátor személyének azonosításával nem próbálkozik.⁸

Ludwig Fischer tanulmányának megjelenése előtt egy évvel, 1877-ben debütál a Corvina terén Csontos János is, aki akkoriban már a Széchényi Országos Könyvtár Kézirattárának vezetője⁹, és méltó feladatként a Konstantinápolyból frissen megérkezett kódexcsoport corvináinak bibliographiai ismertetését kapja.¹⁰ Csontos ettől fogva a Corvina elkötelezett kutatója lesz, és négy évvel később, 1881-ben, immár az 1882-es könyvkiállítás előkészületei jegyében „munkatanulmányt” publikál *Latin corvin-codexek bibliographiai jegyzéke* címmel a Könyvszemlében.¹¹ Az őrzőhelyek szerint csoportosított tételek között a Psalterium leírása is megtalálható a 63. szám alatt:

Psalterium Davidis Prophetarum. Pazar fénynyel és kitűnő műízléssel kiállított hártvakézirat, 8-ad rétből 119 l., valószínűleg Francesco, del Chiericotól. A címlap a florenzi könyvfestészeti iskolának egyik remeke, kitűnő miniatúrákkal és díszítésekkel s alul Mátyás és Beatrix összetett címérével, miből következtetjük, hogy a psalterium Beatrix királyné használatára készült. Egykoru kötése vörös bőr aranyos és préselt domborművű kiállításban, a táblák közepén Mátyás király kitűnően előállított címérével. A címer fölötti korona mákszem nagyságu rubinokkal van díszítve, melyek a címernek nagy fényt kölcsönöznek. E psalteriumnak szakasztott mása, mely valamikor IV. Albrecht bajor hercegé volt, jelenleg a müncheni könyvtárban van s 1485-ben Antonius Sinibaldus másolta. A külf. és haz. irod. ismer.*¹²

**Eddig Attavantesének tartották.*

Csontos leírásában a korábbiakhoz képest több új elem is van. Ő az, aki elsőként elvitatja a címlap miniatúradíszét Attavantétól, és Francesco Antonio del Cherico köreiből utalja. Mátyás és Beatrix összetett címere alapján szintén ő következtet arra először, hogy a Psalteriumot Beatrix királyné használatára szánhatták.¹³ Végül megad egy párhuzamos kéziratot is, IV. Albrecht, bajor herceg psalteriumát, amely kódexnek az illuminációja valóban nagyon közel áll a Psalteriuméhoz.¹⁴

⁷ Bp., OSzK, Fol. Hung. 1110/I, f. 422r-v, ceruzalevonat az első kötéstábláról f. 427r-n és egy nyomtatott rajzolt reprodukció a kódex címlapjáról (f. 428). Rómer a kortársak által tőle olyannyira várt corvina-monográfiát sohasem készítette el. A Corvina terén született kutatási eredményeit vagy az általa újonnan felfedezett kódexeket önálló cikkekben publikálta, ám a Psalteriumról, csakúgy, mint a többi wolfenbütteli corvináról készített jegyzetei kiadatlanok maradtak, nyilvánvalóan a végső, soha meg nem valósított összegzéséhez kívánta felhasználni őket.

⁸ Bp., OSzK, Fol. Hung. 1110/I, ff. 422r-v.

⁹ *Weeber Tibor*, Csontos-émlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Magyar Könyvszemle 2009, 373-380., itt 374.

¹⁰ *Csontos János*, A Konstantinápolyból érkezett corvinák bibliographiai ismertetése, Magyar Könyvszemle, 1877, 157-218.

¹¹ Magyar Könyvszemle, 1881, 137-176.

¹² Csontos ezt a kitélt azért tartja fontosnak feltüntetni, hogy a már ismert corvinákat elkülönítse a saját maga által felfedezett és először az idézett tanulmányban közölt kéziratoktól.

¹³ Később Csapodi Csaba éppen a címerhasználat alapján igazolja, hogy Beatrix királyné külön könyvtára lehetett, cf. *Csapodi Csaba*, Beatrix királyné könyvtára, Magyar Könyvszemle, 1964, 201-224.

¹⁴ A kódex (München, BSB, Clm 23 639) illuminációját Garzelli kérdőjellel Francesco Rosselli és Boccardino il Vecchio közös munkájának tartja (cf. Garzelli 1985 II, 297., Nr. 534.). IV. Albrecht herceghez

Csontosin azonban az idézett leírást még nem autopszia alapján készítette.¹⁵ Wolfenbüttelbe csupán a Könyvkiállítás után, 1882 szeptemberében látogatott el, miként erről egy, az utazást előkészítő levele is tudósít.¹⁶ Úgy tűnik, hogy a hercegi könyvtárban csupán a Rómer által szentesített hitelességű corvinákkal foglalkozott, hasonlóan az 1881-es corvinalista összeállításának gyakorlatához. A hiteles wolfenbütteli corvin-kódexekről kimerítő kodikológiai leírást készített.¹⁷ Megfigyelései rendkívül értékesek. A Psalteriumról olyan fontos megfigyeléseket is papírra vetett, amelyek csupán olyan kutatótól származhatnak, aki már maga is számos corvinát látott, ugyanakkor tisztában van a megfigyelés legfőbb, lassan egységesülő szempontjaival, minek következtében képes észrevenni azokat a jellegzetességeket, amelyek kohéziót teremthetnek a fennmaradt corvina-állomány egyes elemei között, s ezáltal segítik, hogy a gyűjtemény bizonyos mértékig „önmagyarázóvá” váljon.¹⁸

Az őrzőkönyvtár katalógizálói – Otto von Heinemann

A „nagy corvinakutató generáció” távozása, Rómer Flóris, Ábel Jenő halála, Csontosin Jánosnak a Széchényi Országos Könyvtárból való eltávolítása 1892-ben évtizedekre gazdátlaná teszi Magyarországon a corvina kérdését. Közben Németországban Otto von Heinemann, a wolfenbütteli könyvtár őre, aki már hosszú évek óta készíti a könyvtár kéziratának katalógusát, 1903-ban publikálja a Beatrix-psalterium leírását is tartalmazó kötetet.¹⁹ Heinemann lényegében a könyvtár korábbi, kéziratban létező kéziratkatalógusát rendezi sajtó alá, amely főként elődei műve, ő maga ritkán egészíti ki önálló kutatásokkal.²⁰ A Psalterium leírásában²¹ jól látszik, hogy a helyi német kutatás nem ismeri a magyar kollégák, Rómer és Csontosin eredményeit. Az illuminátor meghatározásában Ludwig Fischer szavai csengenek vissza: *In Florenz geschrieben und gemalt und zwar, obschon dies in dem Buche nicht gesagt wird, doch nach Vergleichung mit dem berühmten Missale in Brüssel wohl zweifellos von Attavante (Actavantes de Actavantibus)*. A Heinemann-katalógus tehát továbbra is Attavanténak tulajdonítja a kódex könyvfestészeti díszét. Ugyanakkor nem ismeri a hazai címerelemzés Csontosinál már fellelhető következtetéseit sem, miszerint az összetett címer a királyné possessorságát tételezi. Ehelyett a helyi katalógusok megörökítette hagyománynak megfelelően határozza meg a tulajdonost: *Psalterium Davidis Corvinianum (...) War im Besitze des Königs Matthias Corvinus und diente wohl als Gebetbuch zu dessen*

(1446-1508) mint könyvgyűjtőhöz lásd *Brigitte Gullath*, Die Bücher der Münchener Herzöge, in: *Kulturkosmos* 2008, 33-37.

¹⁵ Nem kizárható, hogy Csontosin éppen ehhez a tanulmányához kér 1881. novemberében táviratilag adatokat Wolfenbüttelből: *Welche Corvinische Handschrift hat doppeltes Corvinisches und Aragonisches Wappen wie Psalterium und welche einfaches Corvinisches wie Fontius ferner welche goldenes Medaillon Porträt? Dringend briefliche Antwort. Csontosin National Museum*. A táviratot a HAB Bibliotheksarchívjában őrzik, jelzete: BA II 67, Nr. 2778.

¹⁶ Wolfenbüttel, HAB, Bibliotheksarchív, 2369b.

¹⁷ Abban az albumban, amelybe Csontosin Wolfenbüttelben jegyzetelt (Bp., OSzK, Fol. Hung. 1144), csupán 7 db corvina leírását találjuk, a Tolhopf hiányzik. Feltehetőleg azért, mert a füzet betelt, és az utolsó kódex jegyzeteit különálló papírlapokon készítette el. Ez utóbbi jegyzetek azonban tudomásom szerint nem kerültek az OSzK-ba.

¹⁸ Csontosin wolfenbütteli kódexleírásai kiadatlanok maradtak, neki sem adatott meg, hogy tervezett nagy művét, az összes feltárt, hiteles corvina *bibliographiai leírását* elkészítse. Modenai, pármái, wolfenbütteli corvinaléírásait az OSzK Kézirattára őrzik Fol. Hung. 1144 jelzet alatt.

¹⁹ *Otto von Heinemann*, Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel II. Die Augusteischen Handschriften V. Wolfenbüttel, 1903.

²⁰ Lásd a 4. jelzetet! Az elődök közül ki kell emelni Ernst Theodor Langer, Friedrich Adolf Ebert és Karl Philipp Schönemann nevét (cf. Milde 1972, V.).

²¹ *Heinemann* 1903, 15-16., Nr. 3440. Heinemann a wolfenbütteli corvinákat a könyvtár történetéről írott könyvében már korábban is bemutatta, első helyen a Psalteriummal, lásd *Heinemann* 1894, 91-92.

persönlichem Gebrauch. A kötés e katalógus szerint is *Meisterstück Florentinischer Buchbindekunst*. A tételleírás erénye viszont, hogy a korábbi általános datálási gyakorlat helyett, amely egyszerűen XV. századnak mondja a kéziratot²², közelebbi datálást is ad: *15. Jahrh. (zwischen 1470 und 1480)*. Közöl ugyanakkor egy jelentéktelennek tűnő adalékot is a kötés állapotának egy korábbi fázisáról, ami valójában csak az 1959-es teljes restaurálás után vált fontossá, amely minden korábbi állapotot/réteget eltüntetett: *Der Rücken (Pergament) erneuert*. A 19. században tehát a rossz állapotban lévő kötés gerincét pergamenborítással erősítették meg.²³ (2. kép)

A 20. század első évtizedei, André de Hevesy, Hoffmann Edith

A kutatás következő állomásaként, 1923-ban André de Hevesy teszi közzé a Corvina Könyvtárról szóló összefoglaló munkáját, corvina-listával kiegészítve. A franciául megjelenő mű jelentősége, hogy szerzője a külföldi és a magyarországi szakirodalmat is jól ismeri, azt alkotó módon tudja felhasználni a tételleírások átfésülése során, s egyben közvetíti mindezt a külföldi kutatás felé.²⁴ Hevesy a Psalterium rövid tételleírásában felhívja a figyelmet a címlap címerének összetett voltára, valamint illuminátorként Csontos és akkor már feltehetőleg Hoffmann Edith kutatásai nyomán Francesco Antonio del Chericót nevezi meg. Végül hivatkozik Csontos János 1881-es, fent idézett tanulmányára.²⁵

A hazai corvinakutatás, immár Hoffmann Edith neve által fémjelzett korszakában, 1927-ben újabb gyűjteményes-összefoglaló corvinakötettel állt elő.²⁶ A corvinák katalógusát ebben a munkában Főgel József készítette el, a kódexeket elődeihez hasonlóan őrzőkönyvtárak szerint csoportosítva. Érzékelhető, hogy a tömör összegzések háttérében a korszak komoly művészettörténeti kutatásai állnak, amelyek segítik továbbvinni a bibliográfusok eredményeit, új szempontokkal egészítve ki a kódexek vizsgálatát. A Psalterium-tételnél²⁷ Főgel nem próbálkozik pontosabb datálással, megelégszik a tág időhatárokat adó, XV. sz. megjelöléssel, leírása – részben az előbb említett okok miatt - mégis értékes újdonságokat, árnyalatokat mutat fel. Főgel teszi először nyomtatásban közzé, hogy a zsoltaókat magyarországi naptár előzi meg. Az összetett címerrel kapcsolatban csupán annyit ír le, hogy Mátyás és Beatrix mely címertípusai alkotják, a possessorra nézvést nem von le következtetéseket, de feltehetőleg ekkor már konszenzus uralkodott a kutatásban az összetett címer kérdésében, Beatrixének tartották, miként ez az album más lapjain ki is derül²⁸. Új elem a címerleírásban a pajzsot körülvevő aragón emblémák megemlézése. A kötetet a szakirodalom itt nevezi először deklaráltan *eredeti Corvin-bőrkötésnek*, minden bizonnyal a kortársak beható kutatásainak eredményeként.²⁹ Feltételezzük, és az egész kötet szóhasználata, valamint annak elméleti háttére is azt támasztja alá, hogy a katalógus összeállítója e kifejezéssel egyben a kötés budai keletkezése mellett is letette a voksát. Fischer és Heinemann még a *firenzei művészet remekéről* beszélt³⁰, Csontos pedig diplomatikusan csupán *egykorú kötésként* aposztrofálta a borítót, nem kitérve a készítés helyszínére. A kötés leírása Főgelnél

²² Fischernél is.

²³ A kötésnek a restaurálás előtti állapotáról reprodukciót közöl Loubier 1904, 98., Abb. 100; Herbst 1927, 99.; Végh 1943, 281.; De Marinis, *La Legatura* 1960/III, Nr. 2948.

²⁴ André de Hevesy, *La bibliothèque du roi Matthias Corvin*, Paris, 1923 (Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures 4). A munkára külföldön a mai napig hivatkoznak.

²⁵ Hevesy 1923, 85., Nr. 152.

²⁶ Fraknói Vilmos, Főgel József, Gulyás Pál, Hoffmann Edith, *Bibliotheca Corvina*. Mátyás király budai könyvtára, szerk. Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor, Budapest, Szent István Akadémia, 1927.

²⁷ *Bibliotheca Corvina* 1927, 75., Nr. 144.

²⁸ Hoffmann Edith, A Corvin-kódexek művészi díszjele, in: *Bibliotheca Corvina* 1927, 37-49., itt 42.

²⁹ Ráth György, A Korvina önálló könyvkötési stílusa, *Magyar Könyvszemle* 1897, 250-265.

³⁰ A kifejezés itt minden bizonnyal Firenzébe való lokalizását is jelent.

teljesen új szemponttal is bővül – megint a művészettörténeti megközelítésnek köszönhetően –, foglalkozik a kódex metszéssével is, ami ettől kezdve állandó, kardinális eleme lesz a corvina-identifikációnak. Megtudjuk tehát, hogy a Psalterium *metszése arany, színes díszítéssel; a hosszanti metszésben medaillonban a könyv címe*. Főgel a katalógusban pontosan ugyanezekkel a szavakkal (*metszése arany, színes díszítéssel*) jellemez minden olyan corvinát, amelyek budai típusú, festett, aranyozott metszéssel rendelkeznek.³¹ Valószínűleg nem tévedünk, ha ebből arra következtetünk, hogy Főgel a Psalterium metszését is ugyanilyen budai típusúnak tekintette.

Ugyanebben a kötetben Gulyás Pál a Corvina könyvkötéseiről írott tanulmányában kitér a Betarix-psalteriumra is, mint olyan corvinára, amelynek a készítési módja eltér a corvina-bőrkötések megoldásaitól, és igen közel áll a keleti technikához, közelebb, mint az erlangeni Biblia.³² A kódex színes, aranyozott metszését azonban nem említi.

Mint láttuk, Főgel József a tételleírásban nem tért ki a Psalterium illuminátorának személyére. Ez Hoffmann Edith feladata volt, aki ugyancsak ebben a kötetben a corvinák díszítését elemezte, részletesen tárgyalva a miniátorokat.³³ A Psalteriumról rendkívül röviden szól, egyértelműen Francesco Antonio del Cherico munkái közé sorolva az alkotást: *Végül utolsónak említem meg Francesco d'Antonio del Cherico, kinek műhelyéből hét kézirat került ki. Gherardo és Monte súlyos, komoly munkáival ellentétben Cherico művei telve vannak mosolygó, mondhatnám poétikus derűvel. Játshi és kedves egyéniség. Változatos munkái aprólékos gonddal készültek anélkül, hogy bármikor is kicsinyessé vagy szárazzá válnának. Sajátkezű munkái a Corvinában Beatrix-királyné három könyve: Origenes Homeliái, a wolfenbütteli Psalterium és egy Regiomontanus kézirat*³⁴. Hoffmann Edith a két évvel később megjelenő *Régi magyar bibliofilek*ben sem változtat álláspontján, hiszen Mátyás könyvtáráról szólva gyakorlatilag a *Bibliotheca Corvinában* már megjelent tanulmányát teszi újra közzé, kiegészítve azt egy táblázattal az akkor ismert, hiteles corvinákról, őrzési helyükről, datálásukról és az illuminátor személyéről, ha az meghatározható.³⁵ A Psalteriumot itt 1476-1490-re datálja, illuminátoraként pedig itt is Francesco Antonio del Chericot adja meg.

Összefoglalva tehát az eddigieket, 1929-ben, a *Régi magyar bibliofilek* megjelenési évében a Psalteriumról a hazai kutatás eredményei alapján a következők tudhatók: a kódex 1476 és 1490 között keletkezett, illuminátora Francesco Antonio del Cherico, Firenzében működő illuminátor volt, következésképpen a kódex kifestésére is ott kerülhetett sor; a címlapon Mátyás és Beatrix egyesített címere látható, ami a magyar királynéi címerhasználat értelmében Beatrix possessorságára utal; a címer körül az Aragón-ház emblémái sorakoznak; kötése eredeti corvina-bőrkötés, amely keleti stílusban és technikával készült, az elő- és háttábla közepén Mátyás címerével; metszése aranyozott, színes metszés, feltehetőleg ugyanabból a típusból, mint amelyekkel Budán egyébként a bársonykötésű corvinákat szokták ellátni; a zsolnárok előtt magyarországi kalendárium található.

Ismét Wolfenbüttel. Hermann Herbst, Paul Adam és a Psalterium kötése

Közismert, hogy a huszadik századi corvinakutatást alapvetően a művészettörténeti megközelítés jellemezte.³⁶ Már a három említett összegző munka, a *La bibliothèque du roi*

³¹ A metszéstípus budai eredetéről először: Ráth 1897, különösen 260. Ugyanezt összefoglalóan és Hoffmann Edith kutatásaiva is alátámasztva: Gulyás Pál, A Corvina könyvkötései, in *Bibliotheca Corvina* 1927, 53-56.

³² Gulyás 1927, 56.

³³ Hoffmann 1927.

³⁴ Hoffmann 1927, 42.

³⁵ Hoffmann Edith, *Wehli Tünde*, Régi magyar bibliofilek, Budapest, 1929, 1992, 73-103.

³⁶ Ennek első jelei már a 19. század végén is jól láthatók voltak, ha Csontos bíró bizonyos művészettörténeti jellegű munkáira és Ráth György korábban hivatkozott tanulmányára gondolunk.

Matthias Corvin André de Hevesytől (1923), a *Bibliotheca Corvina* (1927) és a *Régi magyar bibliofílek* (1929) is ennek a jegyében született, és az új típusú megközelítés eredményeit használta fel. Nem volt ez másként ezt követően sem, s a huszadik század következő évtizedei a Psalterium kapcsán elsősorban a kötés és az illumináció terén hoztak újat, ezúttal azonban külföldi kutatóknak köszönhetően. 1927-ben a wolfenbütteli könyvtár akkori könyvtárosa, Hermann Herbst részletes tanulmányt közölt a Psalteriumról, amelyben az alapos kodikológiai adatfelvétel után elsősorban a kódex kötésére koncentrált.³⁷ Gottlieb³⁸, Hevesy és Loubier³⁹ alapján, a konszenzust elfogadva ő is Magyarországra, Budára lokalizálja a kötetet.⁴⁰ Általános volt tehát a konszenzus a tekintetben, hogy a corvinakötések Budán készültek. Majd röviden leírja, hogy a könyvkötő származásáról már megoszlanak a vélemények, Loubier szerint honi mesterrel van dolgunk, míg Gottlieb itáliai könyvkötőt feltételez.⁴¹ Herbst aztán rátér a kötés technikai kivitelezésének problematikájára. A kötés előállítását nem könnyű nyomon követni, és néhány kérdés megválaszolatlan marad – mondja. Hogy egyéb kérdésekre választ kapott, azt Paul Adam, művészi könyvkötéssel és kötéstörténettel foglalkozó düsseldorfi mesternek köszönheti, aki a régebbi és különösen a keleti kötéstechnika megismerésében és művelésében nagy tapasztalatra tett szert. Kérésére Adam ellátogatott Wolfenbüttelbe, megvizsgálta a Psalteriumot, konzultáltak róla. Előrebocsátja, hogy a továbbiakban Adam megjegyzéseit közli. Amennyire sikerült felderítenünk, ez a valaha készült legrészletesebb leírás a Psalterium kötéséről, ami azért is igen értékes, mert a már említett, 1959-es restaurálás előtt született.⁴² Paul Adam alapmegállapítása szerint a kötés valójában két komponensű. Más

³⁷ Hermann Herbst, Eine Corvinhandschrift der Bibliothek zu Wolfenbüttel, Zeitschrift für Bücherfreunde, NF XIX, 1927, 96-100. A tanulmány első sorában Herbst is de Hevesy munkájára hivatkozik mint alaplumre. Szintén de Hevesy nyomán Chericót nevezi meg illuminátorként (96., 2. j.).

³⁸ Theodor Gottlieb, Bucheinbände der K. k. Hofbibliothek, Wien, 1910., Sp. 8-11.

³⁹ Jean Loubier, Der Bucheinband in alter und neuer Zeit, Berlin, Leipzig, H. Seemann Nachfolger, 1904, 96-98. Loubier a Psalteriumról ezt írja: *Ein anderer, leider stark verletzter Einband aus der Corvina in der Herzogl. Bibliothek in Wolfenbüttel ist vollkommen im sarazenischen Stil und in sarazenischer Technik ausgeführt. Das ungarische Wappen in der Mitte ist von einer ovalen Doppelumrahmung umgeben. Um diese herum zieht sich ein feines Maureskenornament, aus Leder ausgeschnitten und auf den Grund aufgeklebt. Ebenso sind die Ecken des Spiegels verziert. Auf den Rand ist ein schmales vergoldetes Band mit Stempeln aufgedruckt. Dieser Einband ist jedenfalls von einem sarazenischen Arbeiter dekoriert worden.*

⁴⁰ Herbst 1927, 98.

⁴¹ Herbst 1927, u.o.. Rozsondai Marianne kutatásai Gottlieb feltevését igazolták. Cf. *Rozsondai* 2004, 203-204. A probléma felvázolásához lásd továbbá *Rozsondai Marianne*, Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések, in: *Pannonia regia* 1994, 451-459.

⁴² Herbst 1927, 98-99. *Der Einband mißt in der Höhe 20,5 cm, in der Breite 13,5 cm und in der Tiefe 5,5 cm. Der Gesamteindruck des Bandes ist orientalisches. Das Mittelfeld wird von einem schmalen Rahmen begrenzt: zwei dünne Goldlinien fassen ein Schnurornament ein. Die Fläche des Deckels wird eingenommen von einem spitzovalen Mittelstück, das von einem Rahmen aus Lederfiligranarbeit eingeschlossen ist. Dazu kommen ebensolche, aus Lederfiligran hergestellte und den Konturen des Mittelstücks folgende Eckstücke und je ein Verbindungsstück zwischen den Spitzen des Ovals und der Mitte der oberen und unteren Schmalseite. Das Lederfiligran ist auf blauem Untergrund angebracht. Die übrige Fläche des Mittelfeldes ist vergoldet und mit Abdrücken einer sternförmigen Punze dicht besät. Dieser gesamte Lederschmuck, die Umrahmung sowie das Lederfiligran, ist aufgelegt auf eine dunkelrotbraune Lederdecke, die um die Deckel herumreicht und an den Kanten nach innen umgeschlagen ist. Jeder der beiden Deckel besteht aus einer Buchenholzplatte, auf der eine Pappschicht liegt. Diese Pappschicht nun hat die Gelegenheit geboten das spitzovale Mittelstück besonders auszuarbeiten, indem in drei Stufen von 1/2, 1 und 1 mm Höhe nach innen hinabführend eine zu tiefst liegende, konzentrisch angeordnete, stufenförmige Rahmen legen. Das zu innerst etwa 2 1/2 mm tief gelegene Oval ist geschmückt in erhabener Arbeit. In eine rotbraune Masse, wohl Paste, ist eingedrückt das ungarische Wappen: in Feld I und 4 das altungarische Wappen, acht wagerecht liegende Balken (vier erhaben, vier vertieft, um die fehlenden Farben silbern und rot anzudeuten); in Feld 2 und 3 je ein steigender Löwe, das böhmische Wappen. Im Herzschild ist der Rabe, das Zeichen der Hunyadi, angebracht. Über dem Wappen liegt die Krone, in die kleine Rubine eingesetzt sind. Von ihnen sind nur noch einer auf dem Vorderdeckel und 12 auf dem Hinterdeckel erhalten. Die Krone sowie der das Wappen umgebende Grund ist vergoldet, der Grund ist überdies mit Abdrücken einer Punktunze bedeckt.*

kéz készítette a magas nivójú bőrfiligrán (*Lederfiligran*)-díszítést, és más kéz applikálta azt a Psalterium kötésére. Véleménye szerint ugyanis a kódexen látható bőrfiligrán az azt tartó kartonpapír-alapréteggel együtt eredetileg egy valódi keleti, talán perzsa kötéshez tartozott, a kötéstáblák belső oldalát díszítette, mint az ilyen jellegű díszítés általában. (A bőrfiligránt éppen rendkívüli sérülékenysége miatt kevésbé volt szokás keleten a külső borítón alkalmazni.)⁴³ Ezt használta fel később a kevésbé könnyű kezű könyvkötő.⁴⁴ Elképzeléseik szerint, amelyeket, mint láttuk, a korabeli kutatás is megerősített, ez utóbbi a budai corvinamester volt. Ez a mester pedig a következőképpen járt el. Rendelkezésére állt egy eredeti perzsa kötés. A kötéstáblák belső oldaláról leválasztotta a bőrfiligránnal díszített kötésrészt a kartonpapír-tartóréteggel együtt. Ezt követően valamelyest megbontotta a kompozíció közepét. Egyfelől kivágta a középdísz eredeti szívet, hogy helyet csináljon a címernek, amit valamilyen képlékeny anyagba pecsételve alakított ki. Majd finoman szétmetszette a középső oválist keretező íveket, leválasztotta bördíszítésüket az alapról, s a kartonréteg bevágásával befelé mélyülő szinteket alakított ki. (Az eredeti kötésen az egész középdísz egy síkban lehetett.). Tőle származik a második lépcső bördíszítménye is, aranyozott bőr alapon barna bőrből metszett díszítés. Ez a második ív eredetileg valószínűleg díszítetlen volt. Végül az egész kompozíciót az átalakított középrésszel és a szintén bőrfiligrán sarok- és keretrészekkel együtt vörösesbarna bőrre dolgozta rá. A leírásból nem derül ki, de minden bizonnyal a táblák szélein futó aranynyomásos keretelés is (két aranypáca között zsinórminta) a későbbi mester munkája. Paul Adam szerint igen jól látható volt az eredeti kötet készítő mester és a corvinamester közötti színvonalkülönbség. Az eredeti bőrfiligrán rendkívül kvalitásos, igen finom munka, melyet a corvinamester relatíve durván, kevesebb finomsággal használt fel. Különösen jól észrevehető volt ez a középrész esetében, ahol a corvinamester viszonylag sok átalakítással élt. Herbst tehát ennek alapján úgy vélte, hogy tetten érték a budai könyvkötőmester működését. Ráadásul úgy látja, hogy a kötésből levonható tanulságok Loubier nézetét erősítik a corvinamester származását illetően, arról árulkodnak, hogy a mester magyar volt. A feltételezést nem túl egzakt érvekkel támasztja alá, már-már mulatságos a magyarság és a (szép)mesterségek viszonyáról kialakult évszázados toposz visszaköszönése bennük. A könyvkötőknek magyarnak kellett lenniük, mert egy máshonnan beszerzett kötésrészletet kellett applikálniuk, hogy szép kötetet hozzanak létre, ráadásul még az applikációt sem tudták finoman végrehajtani.

Die auf diese Grube folgende erste Stufe, sowie die durch das Ausschneiden der Pappe entstandene Schnittfläche sind blau (Papier?) ausgelegt. Die Fläche der ersten Stufe hat über dem blauen Grund wieder Lederfiligranschmuck. Die Schnittkante ist auf blauem Grunde mit Goldstricjelchen kreneliert. Die folgende zweite Stufe hat in der Breite der ganzen Fläche einen dünnen Lederüberzug, der wie die Schnittkante vergoldet ist. Letztere zeigt diesmal auf goldenem Grunde blaue Krenelierung, während die Rahmenfläche auf dem vergoldeten Grunde ganz dünn geschärfte braune Lederauflagearbeit in Form von Arabesken zeigt. Auf diese letzte Stufe folgt die Ebene des Mittelfeldes. Beide Deckel ist auf diese Weise gleichartig geschmückt.

⁴³ Herbst 1927, 100. A Psalterium kötése (stílus, technikának, esetleges eredeti kötéselemek) származási helyével kapcsolatban – miként ez a tanulmány több pontján is látható lesz - egymástól rendkívül eltérő vélemények fogalmazódtak meg. A keleti (iszlám) eredet tekintetében konszenzus uralkodott, a konkretizálás során azonban a legkülönbözőbb, egymástól gyakran igen távol eső helyek merültek fel Nyugat-Afganisztántól Egyiptomtól és Észak-Afrikán át egészen az Ibériai-félszigetig. A corvinakötések stíluseredetének kérdésével Koroknay Éva foglalkozott behatóan (lásd főként: *Sz. Koroknay Éva, A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai, Művészettörténeti Értesítő* 1968, 1-17.), és a keleti előképek vizsgálata során főként egyiptomi, mamluk és kopt párhuzamokat hozott fel. A Psalteriumot azonban ő sem tárgyalta behatóan, idézett tanulmányában csupán annyit jegyzett meg kötésével kapcsolatban (9. o.), hogy bélyegzői teljesen eltérnek a többi aranyozott corvina-bőrkötés bélyegzőitől, továbbá, hogy a kötés elrendezés és kivitelezés tekintetében perzsa hatást mutat. Ez utóbbi megállapítás egybeesik Paul Adam itt ismertetett véleményével.

⁴⁴ Herbst 1927, 99. *Nach P. Adams Ansicht, wie er sie mir mündlich und schriftlich auseinandergesetzt hat, handelt es sich bei dem gesamten Lederüberzug, wozu auch die Pappschicht zu rechnen wäre, um die Innenseite eines älteren persischen Einbanddeckels. Hierfür spricht namentlich die außerordentlich zarte und feine Lederfiligranarbeit.*

A tanulmány tehát a Psalterium kötésének készítési helyéül – illeszkedve a korabeli magyarországi és külföldi kutatás álláspontjához - Budát fogadja el, a kötés kialakításának módját pedig messzemenően a budai műhely, ill. a könyvkötőmester sajátosságainak tartja. A dolgozat valódi erénye mindazonáltal mégis abban áll, hogy megőrökíti az egykori vizsgálat eredményeit, illetőleg Paul Adamnak azt az észrevételét, hogy a Psalterium kötésénél eredeti perzsa kötést használhattak fel. Hasonlóan fontos ugyanakkor, hogy a tanulmányból kibonthatók azok a munkafolyamatok, amelyeket a későbbi mester végzett el az eredeti keleti darabokon, és amelyekkel a Psalterium kötéséhez adaptálta azokat.

Tammaro de Marinis és a nápolyi szál

Az aragón királyi könyvtár nagy ismerője, Tammaro de Marinis az itáliai kötések osztályozó munkájában, 1960-ban a Beatrix-psalterium kötését a korábban általa már az Aragón-könyvtár részeként feldolgozott és közzétett Livius-kódex⁴⁵ párhuzamaként a nápolyi kötésekhez sorolta.⁴⁶ Ez a Livius-kötet ugyanis bizonyos részleteiben a Psalteriuméval teljesen megegyező kötéssel rendelkezik, mindkét kötéstáblájának tükrében a mi kódexünk kötése köszön vissza.⁴⁷ **(3. kép)** A két kódex szemmel láthatólag ugyanazon könyvkötőműhelyből került ki, esetleg ugyanazon könyvkötőmester remeke.⁴⁸ Ugyanebbe a körbe vonja de Marinis a Mátyásnak bekötött, Erlangeben őrzött Bibliát⁴⁹ is, amelyen ugyancsak felfedezhető a Livius-kódexen és a Psalteriumon alkalmazott technika.⁵⁰ **(4. kép)** A későbbiek szempontjából fontos megemlíteni, hogy de Marinis a Livius, amely számos pontján viseli magán az aragón címer változatait, nem sorolja a Giovanni d'Aragona számára készített kéziratok közé, hanem a Psalterium leírásánál, ahol a két kötés szoros kapcsolatára utal, egyenesen *Livius di Ferdinando d'Aragona* megjelöléssel hivatkozik rá.⁵¹ Ennek következtében érthető, hogy a Livius kötésének datálását nem zárja 1485-tel, Giovanni d'Aragona halálának évével, hanem 1480 és 1488 közé helyezi.⁵² De Marinis a Psalterium és az erlangeni Biblia kötését nem datálja, a kéziratok esetében az előbbinél *sec. XV.*, utóbbinál *sec. XIV.* megjelölésre szorítkozik.⁵³ Érveléséből azonban következik, hogy a Livius-kódexével párhuzamosan mindkét rokon-kötést ugyanerre az időszakra, 1480 és 1488 közé helyezi. Mint fentebb láttuk, ez különbözik a Heinemann-féle 1470-1480-as datálástól, de beilleszthető a Hoffman Edith által megadott tág időhatárok, 1476 és 1490 közé.

Tammaro de Marinis a Beatrix-psalteriumot monumentális műve, a *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona* 1969-ben megjelenő supplementumköteteteiben is tárgyalja, méghozzá a nápolyi udvar számára készült kéziratok között.⁵⁴ Mint maga is megindokolja, ezt azért teszi, mert a Psalterium címlapjának címere körül olyan emblémák sorakoznak, amelyek a nápolyi udvar számára készített kéziratokban szoktak feltűnni. Mindazonáltal azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a kódex Corvin Mátyásnak készült, mert az ő címerét viselik a kötéstáblák. Véleménye szerint az aragón címer jelenléte a címlapon kifejezheti Mátyás

⁴⁵ *De Marinis, La biblioteca* 1952, II, 96-97, tavole 143-147. Ez a kódex Tammaro de Marinis működése idején Milánóban, a Borletti-magángyűjteményében volt, nincs tudomásom arról, hogy azóta máshova került volna. Jelzete valószínűleg nincs, de Marinis is jelzet nélkül közli.

⁴⁶ *De Marinis, La legatura* 1960, III, 85. és 87-88., Nr. 2948, tav. F 2; *De Marinis, Supplemento* 1969, I, 81-2; II, tavv. 81A-B.

⁴⁷ Ez a középdísz pontosan ugyanakkora lehet, mint a Psalterium egész kötéstáblája. Mivel a Livius-kötet nagyobb, ezért a középdísz további keretelést is kapott.

⁴⁸ *De Marinis, Supplemento* 1960, III, 85.

⁴⁹ Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 6.

⁵⁰ *De Marinis, La legatura* 1960, III, 85, 88, Nr. 2948 bis., tavola DXVI.

⁵¹ *De Marinis, La legatura* 1960, III, 87-88, Nr. 2948.

⁵² *De Marinis, La biblioteca* 1952, II, 96-97. és *De Marinis, La legatura* 1960, I, 21., Nr. 175.

⁵³ U.o. és Nr. 2948 bis. is.

⁵⁴ *De Marinis, Supplemento* 1969, I, 81-82., tavole 81 A-B.

tisztelgését Beatrix, vagy Beatrix tisztelgését Mátyás előtt, de lehet Ferrante ajándéka is a királyi pár számára, netalán Mátyás ajándéka apósának, Ferranténak.⁵⁵ A kódex miniátoraként elfogadja a Firenzében működő Francesco Antonio del Chericót, Hevesyre való hivatkozással. Összefoglalva tehát, Tammaro de Marinis szerint a Psalterium Itáliában készült 1480 és 1488 között, miniatúráit Firenzében, kötését nápolyi műhelyben készítették. Érdekes módon de Marinis nem tesz említést arról, hogy a korábbi szakirodalom a Psalterium kötését Budára lokalizálta. Ezt csak az erlangeni Biblia esetében teszi meg, ahol úgy utal a kódexre, mint amelynek a kötéséről eddig azt hitték, hogy Budán készült.⁵⁶ Nem tér ki ugyanakkor sem a Psalterium, sem pedig az erlangeni Biblia metszésére, pedig a magyarországi szakirodalom ekkorra már megfoghatóvá tette a festett-aranyozott, budai metszések körét, és a leírások szintjén mindkét szóban forgó kódexnek ilyen jellegű metszést tulajdonított.⁵⁷

A magyarországi összegzés, Csapodi Csaba

1973-ban Csapodi Csaba a *History and Stockban*⁵⁸ a Psalteriumot a korábbi magyarországi kutatás és a saját eredményei alapján⁵⁹ Beatrix királyné könyvtárába sorolja. Az írástípust gothico-antiquaként határozza meg. Az illumináció tekintetében Hevesy és Hoffmann Edith eredményeit követi, mesterként Francesco Antonio del Chericót tünteti föl, valamint Fógel József leírásához hasonlóan megjegyzi, hogy a címer körül az aragón emblémák találhatók. A kódexet - szintén Hoffmann Edith nyomán - 1476 és 1490 közé datálja, az illuminálás helyeként Firenzét adja meg. A kötést eredeti aranyozott corvina-bőrkötésnek nevezi. Nála ez azonban – Fógel leírásával ellentétben - feltehetőleg nem jelenti egyben azt is, hogy a kötés készítésének helye Buda volna, ugyanis a metszésről szólván a következőt jegyzi meg: *gilt edges decorated in colours (other than Buda)*. Tehát valóban színezett, aranyozott metszésről van szó, szerinte azonban ez nem budai típusú. Amint láttuk, az 1927-es leírásban ez a megkülönböztetés még nem szerepelt, Végh Gyula 1943-ban pedig kifejezetten példaként hozta fel a kódexet, mint festett-aranyozott, budai típusú metszéssel és mégis bőrkötéssel rendelkező corvinát.⁶⁰ Itt talán arról lehetett szó, hogy Csapodi Csaba ismerte Tammaro de Marinis álláspontját a kötés nápolyi besorolásáról, egyszerűen „megadta magát” a külföldi szaktekintélynek, és ezzel a megjegyzéssel oldotta föl az ellentmondást a magyar kutatás addigi álláspontja és de Marinis újkeletű véleménye között. Csapodi ugyanitt utal a de Marinis által is közölt Livius-kódexre, mint a Psalterium-kötésének legközelebbi párhuzamára. Továbbá a címerproblematikára való reakcióként megjegyzi, hogy mivel a kötésten Mátyás címere található, a kódexet valószínűleg a király készítette ajándékként feleségének.⁶¹ Végül közli a Rómer jegyzeteiben és Fógel leírásában is olvasható megfigyelést, hogy a kalendáriumrészben magyar szentek találhatók.

Művészettörténeti szempontok a 20. század közepén

A 20. század derekán, amikor Francesco Rosselli miniátori oeuvre-je kivált a Francesco Antonio del Chericónak tulajdonított művek közül, a Psalterium illuminációjára ismét némi figyelem vetült. Mint azt korábban láttuk, André de Hevesy óta mind a

⁵⁵ U. o.

⁵⁶ *De Marinis, La legatura* 1960, III, 85.

⁵⁷ Cf. *Bibliotheca Corvina* 1927, 75., Nr. 144; Hoffmann 1927, 187. j; Végh 1943, 287.

⁵⁸ *Csaba Csapodi, The Corvinian Library. History and Stock*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1973., Nr. 949.

⁵⁹ *Csapodi* 1964.

⁶⁰ *Végh* 1943, 287.

⁶¹ *Csapodi* 1973, Nr. 949. *Since the cover bears the arms of King Matthias, the book was probably prepared as the King's present to his wife.*

magyarországi, mind a külföldi szakirodalom a kódex miniátoraként a jelentős műhellyel rendelkező, neves firenzei mestert, Francesco Antonio del Chericót fogadta el. Mirella Levi d'Ancona azonban a Psalterium könyvfestészeti díszein a születőben lévő új mester stílusjegyeit fedezte fel, s azt Rosselli munkái közé sorolta.⁶² A művészettörténész az eddigi datálási határok között viszonylag korai, 1476 körüli keletkezést javasol részben a kódexnek a Federico da Montefeltro számára készített psalteriumhoz való stílári közelsége miatt, amelyet legtöbb részletében ma már szintén Rossellinak tulajdonítanak⁶³, részben pedig a Beatrixszel kötött házasság okán.⁶⁴

A mai helyzetkép

Az 1980-as évek végén, 1990 körül születtek meg azok a munkák, amelyek a Psalteriummal kapcsolatos ma érvényes álláspontokat megfogalmazták. Garzelli a firenzei miniatúrafestészetet összefoglaló művében a Psalterium illuminációját részben elvitatta Francesco Rossellitől, a „Medici Ilias mesterének” kezét is megsejtve a címlapon. Véleményét azonban kérdőjellel zárta, ezzel is jelezve a probléma megoldatlanságát, ami a firenzei mester identifikációját illeti. Szerzőtársa, Albinia de la Mare a firenzei scriptorok seregszemléje során a Psalterium, valamint, az El Escorialban őrzött Platón és a müncheni Aristeas másolóját Gundisalvus Hispanus személyében azonosította.⁶⁵

A kódex kötésének legutóbbi mélyreható elemzése Anthony Hobbsontól származik, aki a Psalteriummal kapcsolatos kutatásait messzemenően Tamaro de Marinis eredményeire alapozta, felhasználva Garzelli és Albinia de la Mare legfrissebb megállapításait is. Hobbson a humanista könyvkötészetéről szóló összegző művében a két, rokon kötéssel rendelkező kódexet, a feltehetőleg Giovanni d'Aragona számára készített Liviust, valamint a Beatrix-psalteriumot a humanista könyvkötészet iszlám forrásainak tárgyalása során elemzi.⁶⁶ Elmélete szerint az iszlám könyvkötészet motívumkincsét, technikáit (köztük az aranynyomás bőséges használatát) paduai humanisták kezdték elsőként alkalmazni saját kötései számára, valamikor 1460 körül, lévén, hogy ideálul választott korszakukból, az antikvitásból nem maradtak fenn kötések, amelyeket utánozni lehetett volna.⁶⁷ Az új „divat” legkorábbi kezdeményezői közé sorolja a paduai kalligráfust és miniatort, Bartolomeo Sanvitót, aki 1469-ben Rómába tette át működése székhelyét, és ott saját műhelyt hozott létre.⁶⁸ Ezek az első, keleti elemeket felhasználó, paduai kötések Hobbson szerint főként mamluk mintákat, megoldásokat követnek. Ilyenek például: az osztott széldísz, a vese alakú középmező, a bőrfiligránnal való kitöltés, az Y-alakú motívumok alkalmazása.⁶⁹ Ekkor használtak első

⁶² Mirella Levi d'Ancona, Francesco Rosselli. *Commentari* 16 (1965) 56-76.

⁶³ Garzelli 1985, II, 305., Nr. 546 (BAV, Urb. Lat. 527).

⁶⁴ Minderről legutóbb Pócs 2008, 153. és a 41., 42. j. az urbinói minta tudatos követése kapcsán.

⁶⁵ Garzelli 1985, II, 303., Nr. 542.; Albinia de la Mare 1985, 462 (503).

⁶⁶ Anthony Hobbson, *Humanists and Bookbinders. The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459-1559*, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, Cambridge University Press, 1989, 48-49. Miként azt korábban láttuk, Tamaro de Marinis a szóban forgó Livius-kódexet a Beatrix királyné apjának, Ferrantének készült kéziratok közé sorolta, és ennek következtében 1480 és 1488 közé datálta.

Hobbsonnak azonban feltehetőleg igaza van abban, hogy a Liviust inkább Giovanni d'Aragona kódexének tartja, ugyanis a lapszéli illuminációiban rendszeres felfedezhetők a bíboros emblémái, a három buzogány és a gyöngysorokból alkotott bojt, legtöbbször hangsúlyos módon medaillonba foglalva (cf. *De Marinis, La biblioteca* 1952, III, 144. és 146. táblák). A kódex terminus ante quam-je így szükségszerűen 1485-re, a bíboros halálának évére módosul. Giovanni d'Aragona emblémáihoz és jelmondatához lásd *The Painted Page* 1995, 106., Nr. 41 (Jonathan J. G. Alexander).

⁶⁷ Hobbson 1989, 33-37.

⁶⁸ Hobbson 1989, 38-40.

⁶⁹ Hobbson 1989, 41.

ízben – szintén erőteljes keleti hatásra – kartonpapír kötéstáblát aranyozott bőrkötés kialakításához.⁷⁰

Hobbson a stílus és a technika következő fontos kultiválójaként a polihisztor humanistát, Felice Felicianót⁷¹ nevezi meg, aki többek között scriptorként és miniátorként is működött, s akit a kortársak ugyanakkor kiváló könyvkötőnek is tartottak, Giammario Filelfo szerint ügyessége még Daedalusét is túlszárnyalta.⁷² Éppen ezért Hobbson neki tulajdonítja bizonyos, részben vagy egészben általa másolt kódexek bekötését is.⁷³ Két fontos példát hoz fel. Feliciano 1464-65-ben Giovanni Marcanova scriptoraként dolgozott Bolognában.⁷⁴ Egyik legjelentősebb munkája ekkor a megbízójának antik gyűjtését tartalmazó kötet, a Codex Marcanova megalkotása volt.⁷⁵ Ő készítette a másolat nagy részét és a miniatúrát is. A kódex különleges kötést kapott. Keleti mintára nem csupán a kötéstáblák külső oldalát, hanem a belsőt, tehát a rendszeren pergamen- vagy papírelőzékkel leragasztott felületet is bőrkötéssel látták el. Mind a külső, mind a belső tábla díszítése mamluk mintákat követ. A belső táblát egészen különleges módon, régi keleti dekorációs módszert alkalmazva, áttört bőrdíszítéssel, bőrfiligránnal (*filigree of leather, Lederfiligran*) díszítették. Belső kötéstábláin a bőrfiligrán alatt – szintén keleti mintára - a háttérre kékre festették⁷⁶, majd az egész kompozíciót kirakták vörös üveggyöngyökkel.⁷⁷ Hobbson szerint ez az utóbbi eljárás az, ahol Felice Feliciano megfogható. Itt ugyanis nem keleti díszítési elvről, hanem Feliciano saját invenciójáról volna szó. Hobbson tehát hajlik arra, hogy a kötést Felice Felicianónak tulajdonítsa, azonban kételyeinek is hangot ad, amennyiben feltételezi, hogy a gazdag megrendelő, Giovanni Marcanova bizonyára professzionális könyvkötővel köttette be egyik legfontosabb kódexét, Feliciano azonban nem tartozott ebbe a körbe.⁷⁸ A másik példa esetében azonban Hobbson egyértelműen Felicianót látja a bekötés mögött. Bár a Leonardo Bruni *Historia sui temporis* c. művét tartalmazó szerény, kis méretű papírkéziratnak⁷⁹ csupán az első lapját kalligrafálta Feliciano, a kódex minden bizonnyal az övé volt, és – Hobbson szerint – a szegény másoló bizonyára maga készítette a pazar kötést, hiszen jól értette ezt a mesterséget, és nem tudott volna más könyvkötőt megfizetni.⁸⁰ A kötés ugyanolyan rendszerű, mint a Codex Marcanova esetében, az első kötéstábla külső és belső oldala is bőrkötést kapott. A dekoráció minden eleme muszlim előképet követ, így a belső oldal is, amely a Codex Marcanovához hasonlóan bőrfiligrán díszítéssel rendelkezik. Itt is megfigyelhető a bőrfiligrán alatt a színes alap, és ami – Hobbson szerint – leginkább Felicianóra vall, feltűnnek a vörös üveggyöngyök.⁸¹

⁷⁰ A legelső ilyen kódex: Antonio Turcheti, Oratio, c. 1471, Paris, BnF lat. 7852A, cf. *Hobbson* 1989, 41. és 38., Nr. 3.

⁷¹ Felicianóhoz lásd legújabban Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányait is (cf. 142. és 143. j.).

⁷² *Hobbson* 1989, 3-5., 44.

⁷³ *Hobbson* 1989, 43-44.

⁷⁴ *Hobbson* 1989, 41-42.

⁷⁵ Codex Marcanova, Bologna, 1465 (Modena, Bibl. Estense, cod. α. L. 5. 15.), cf. *Hobbson* 1989, 41-42. és ugyanitt a 35. és 36. kép.

⁷⁶ Ez a háttér a keleti kötésekben általában textil. Hobbson okfejtéséből az szűrhető le, hogy a kék színű alap festéssel való kialakítása szintén Feliciano ötlete volt (cf. *Hobbson* 1989, 42-43).

⁷⁷ *Hobbson* 1989, 42.

⁷⁸ *Hobbson* 1989, 44.

⁷⁹ Velence, Bibl. Marciana, Cod. Lat. X, 117., cf. *Hobbson* 1989, 43. és a 37., 38. kép.

⁸⁰ U.o. Ez a gondolatmenet meglehetősen különös Hobbson részéről: a szegény ördög nem tud egy könyvkötőt megfizetni, ezért maga készíti a kötést, amiért a másik esetben (Codex Marcanova) vagyonokat kapott (vagy kaphatott volna). Bár Hobbson idézi Feliciano saját költésű sírfeliratát is, amiben éppen szegénységét hangsúlyozza: *Sponte fui pauper, tam re quam nomine felix. Quaesivi nomen, quaerat avarus opes.* Cf. *Hobbson* 1989, 44, 37. j. Az epigrammát Ritoókné Szalay Ágnes is idézi „*Nympha super ripam Danubii*” 2002, 92., lásd a 142. jegyzetet!

⁸¹ A két említett kötet, a Codex Marcanova (1465) és a Bruni-kézirat (1460-1465) az első olyan kódex az európai kötéstörténetben, amely bőrfiligrán díszítéssel rendelkezik, és amelyek esetében a kötéstábla belső oldalát is bőrkötéssel látták el. Cf. *Hobbson* 1989, 44.

Hobbson szerint a Beatrix-psalterium és a Livius kötése szintén Felice Felicianóhoz köthető. Díszítésük hordozza mindazokat az elemeket és jellegzetességeket, amelyek a főt ismertett kódexek kötésén megjelennek, valamint technikailag és a kompozíció szempontjából közeli rokonságot mutat egy harmadik kódexszel is, az ún. Codex Lippomanóval, amelyet Hobbson szintén Feliciano könyvkötői oeuvre-jébe sorol.⁸² A Livius-köteten és a Psalteriumon is megtalálható a bőrfiligrán-díszítés a festéssel kialakított kék háttér előtt, valamint a jellegzetes, mamluk mintákat követő kompozíció a vese-alakú középdíszszel és a jellegzetes sarokelemekkel.⁸³ Mind a Liviuson, mind a Codex Lippomanón a széldísz is bőrfiligránból áll. Feliciano egyik legmagasabb szintű kompozíciós elve, a keleti és a klasszikus elemek együttes alkalmazása egyazon kötésen belül a Codex Lippomanón figyelhető meg először. Itt a klasszikus jegyet a középre helyezett, antik gemmáról készített Antonius-portré képviseli.⁸⁴ A Psalteriumon és a Livius-kódexen is megjelenik ez a kompozíciós szándék, hiszen mindkét kódex esetében klasszikus akanthusmotívumokból kialakított ív választja el egymástól a középdísz filigrángyűrűit, a Livius-kódex kötésén pedig klasszikus jeleneteket ábrázoló gesso-plakettek is találhatók. A gessóba nyomott, centrálisan elhelyezett díszítőelemek sorába illeszkednek a szóban forgó kötések címerei is, a Psalteriumon a Mátyás-címer, a Livius-kódexen az aragón címer. Hobbson szerint szintén Felicianóra jellemző az a módzat, ahogyan a gesso-relief a fatáblához illeszkedik, a táblába vágott mélyedés segítségével.⁸⁵ Közös elemet lát abban is, hogy mindhárom kódex filigrándíszje jórészt levált, mondván, hogy mindhárom esetben valószínűleg azonos, rossz minőségű ragasztóanyagot választott Feliciano. A legfontosabb jegy azonban, ami szerinte végképp Felicianóhoz köti a kódexeket, a piros üveggyöngyök alkalmazása. A Psalterium címereinek koronáját díszítik ilyenek, de Hobbson a címerpajzsok körül is lát apró mélyedéseket, amelyek arra utalnának, hogy egykor ott is üveggyöngyök sorakoztak.⁸⁶

Korábban láttuk, hogy Tamaro de Marinis a szóban forgó Livius-kódexet Beatrix királyné apja, Ferrante gyűjteményébe sorolta, és 1480-1488-as datálást adott meg. Hobbson, Albinia de la Mare nyomán a Psalterium és a Livius-kötet közötti kapcsolatot Giovanni d'Aragona személyében fedezte fel.⁸⁷ Az ifjú bibliofil nagyra becsülte a firenzei scriptorok munkáját, foglalkoztatta is őket. A Livius-kódexet is firenzei másoló, Niccolò Mangona készítette, illuminálására azonban Rómában, Bartolomeo Sanvito műhelyében került sor, a mester Gaspare da Padova volt, mint sok más esetben is Giovanni d'Aragona kódexeinél.⁸⁸ Hobbson szerint Felicianót mint alkalmas könyvkötőt ugyancsak Bartolomeo Sanvito közvetíthette a kardinálisnak.

Hobbson a Psalteriumot inkább magyarországi, méghozzá Beatrix királyné megrendelésének tartja azzal a megokolással, hogy sem a kötet scriptora, Gundisalvus Hispanus, sem pedig az illuminátor nem dolgozott egyébként Giovanni d' Aragona számára.⁸⁹ A kódex szerinte Giovanni d'Aragona magyarországi legátussá való kinevezése (1479. ápr. 10.) kapcsán kerülhetett a kardinális látókörébe, a magyar királyné feltehetőleg megkérte öccsét, hogy hozza magával a díszes kéziratot. Ehhez a datáláshoz jól illik, hogy a scriptor, Gundisalvus Hispanus 1478-ban Barcelona püspöke lett, tehát a munkát ezt megelőzően

⁸² *Hobbson* 1989, 46.

⁸³ *Hobbson* 1989, 48.

⁸⁴ Az antik érmekről, gemmákról, cameókról metszett bélyegzőket felhasználó díszítésmódot Feliciano előszeretettel gyakorolta. A Codex Lippomano a legkorábbi fennmaradt, ún. plakett-kötés. Cf. *Hobbson* 1989, 47-48.

⁸⁵ *Hobbson* 1989, 48., 50.

⁸⁶ *Hobbson* 1989, 50. Ezen a ponton meg kell említeni, hogy ezeket a piros gyöngyöket Hobbsonon kívül valamennyi kutató rubinszemeknek tartja, amelyek a koronát díszítették.

⁸⁷ *Hobbson* 1989, 49. Lásd a 66. jegyzetet!

⁸⁸ *Hobbson*, 50.

⁸⁹ U.o. és az 55. j.

kellett befejeznie Firenzében. Hobbson természetesen a Livius és a Psalterium kötésének hasonlósága alapján nem sorolja ez utóbbit Giovanni d'Aragona könyvei közé - ezt már a címer sem engedte volna meg -, a scriptor, Gundisalvus Hispanus és az illuminátor keze alapján határozottan kizárta ezt a lehetőséget, mivel egyébként egyikük munkája sem fedezhető fel a bibliofil főpap könyvtárában. A kódex elkészültét úgy rekonstruálja, hogy a Beatrix megrendelésére, Firenzében lemásolt kéziratot félig kifestetlenül (a festés Magyarországon várt befejezésre) és füzetek formájában a királyné kérésére öccse 1479 tavaszán-nyarán magához vette, közeledvén magyarországi útja, s mielőtt elindult volna, beköttette Felice Felicianóval, aki a Livius egyszerűbb replikáját alkotta meg. Hobbson szerint a Psalterium kötésének 1479 áprilisa és augusztusa között kellett elkészülnie, mert a következő hónapban Feliciano a pestis elől elmenekült Rómából, és ezt követően többé semmiféle említés nem esett róla. A Livius és a Psalterium kötése a legutolsó ismert munkája volt.⁹⁰

A legutóbbi két évtizedben kifejezetten a Psalterium problematikájával kapcsolatos kutatások nem történtek, a kódex csupán nagyobb ívű összegző munkák, különféle szempontú katalógusok részeként jelent meg, amelyek általában az imént bemutatott, legfrissebb eredményekre támaszkodtak. Németországban a wolfenbütteli könyvtár kéziratárának korábbi vezetője, Wolfgang Milde készített alaposabb leírásokat az ott őrzött corvinákról, köztük a Psalteriumról is.⁹¹ A corvinakötések legavatottabb mai ismerőjének, Rozsondai Marianne-nak nem nyílt alkalma eredetiben megvizsgálni a kéziratot, ezért a Psalterium kötését nem tette részletes kutatásai tárgyává. Legutóbb Pócs Dániel foglalkozott a kódex címlapjának kifestésével, Francesco Rosselli a magyar udvar számára kifejtett tevékenységének vizsgálata során.⁹²

II.

A kódex

Az alábbiakban a fent kibontott szakirodalom fényében, valamint a kódex fizikai jellemzői alapján, a kódexkészítés kötelező sorrendjét is figyelembe véve megkíséreljük rekonstruálni a Beatrix-psalterium létrehozásának egyes szakaszait. Egyben választ próbálunk adni arra a kérdésre is, hogy hol készült a kódex.

A fent bemutatott szakirodalomból jól látszik, hogy a Beatrix-psalteriumra vonatkozó, immár több, mint száz évre visszatekintő kutatások alig épülnek szervesen egymásra. A kezdeti, a kódex konkrét megfigyeléséből fakadó, inkább tapogatózó jellegű megfigyeléseket, amelyek az 1920-as évek végéig tartó kutatásokat jellemezték, és amelyek az esetek többségében a Corvina felől, annak részeként vizsgálták a kéziratot (Rómer Flóris, Csontos János, André de Hevesy, Hoffmann Edith, Fögel József, Hermann Herbst és Paul Adam), a század második felében felváltották azok a megközelítések, amelyek a Psalteriumot eredetileg tőle független, nagy ívű koncepciók részévé próbálták tenni, és csaknem kizárólag az itáliai tradíció felől közelítettek (Tammaro de Marinis, Anthony Hobbson, Garzelli). Az utóbbi vonulat képviselői hipotéziseik megalkotásához gyakorlatilag nem vették figyelembe a

⁹⁰ U.o.

⁹¹ Wolfgang Milde, Die Wolfenbütteler Corvinen. [Überarbeitete Fassung aus „Wolfenbütteler Cimelien“ 1989 (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Nr. 58), S. 221–242] Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, 2005.

⁹² Pócs 2008.

kódexszel kapcsolatos korábbi kutatások eredményeit.⁹³ Ebből számos feloldhatatlan ellentmondás fakad. Ezek egyik legjellegzetesebbike, hogy míg korábban meg sem kérdőjelezték a Psalterium kötésének hazai eredetét – természetesen nem is bizonyították, hiszen nem merült fel kérdésként – addig de Marinis egyértelműen a nápolyi könyvprodukciónak részévé teszi azt, Anthony Hobbson pedig - még mindig Nápoly vonzásában - Rómába utalja.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a kéziratot, valamint az idők során róla készült leírásokat, meglepően egy irányba mutató jelenségekre lehetünk figyelmesek, amelyek a de Marinis és Hobbson nyomán jelenleg érvényes itáliai lokalizációval szemben - legalábbis részben - mégis csak Budát jelölik meg a készítés helyeként.

A scriptor és az íráshordozó

Miként erről korábban is szó volt, a másolót Albinia de la Mare Gundisalvus de Heredia Hispanusszal azonosította, aki nagy valószínűséggel azonos azzal a Gundisalvus Fernandez de Herediával, aki apostoli protonotarius megjelöléssel 1473/74-ben Pisában kánonjogot tanult, majd 1478-ban Barcelona püspöke lett. Firenzei scriptorként minden bizonnyal főként az 1470-es évek közepén, tanulmányai során működött. Mindazonáltal vannak olyan általa másolt kéziratok is, amelyek kissé széthúzzák ezt az időhatárt, Federico da Montefeltrónak másolt kéziratának egyike 1469 és 1474 közé, további kettő pedig 1475 és 1482 közé datálható. Scriptori tevékenységének azonban minden bizonnyal véget vetett az 1478-as esztendő.⁹⁴ Gundisalvusnak Albinia de la Mare körülbelül 23 kéziratot tulajdonít.⁹⁵ Néhányat G. H., illetve G. nagybetűkkel szignált. Munkáit nem datálta. (Az egyetlen datálás is csupán egy részben általa másolt kéziratban maradt fenn, de nem tőle, hanem scriptortársától származik, aki 1476. március 13-ra keltezi a kötetet.⁹⁶)

Másolataik közül három kézirat került később a budai királyi könyvtárba. Az El Escorialban őrzött Platon⁹⁷, a müncheni Aristeas-kódex⁹⁸, valamint a Beatrix-psalterium^{99,100}. Ez a három kötet nem csupán scriptorának azonosságán, hanem számos más szempontból

⁹³ Jellemző, hogy Tammaro de Marinis csupán André de Hevesyre hivatkozik a korábbi szakirodalomból, Anthony Hobbson pedig Albinia de la Marét, Garzellit valamint de Marinist használja fel. Bár Hermann Herbst tanulmányát is ismeri, Paul Adam meglepő felvetésére, miszerint a Psalterium két kéz munkája, mert a könyvkötő egy eredeti perzsa kötés részleteit használta fel, egyáltalán nem reagál, csupán az ott közölt fotóra hivatkozik. Ez természetesen abból is fakad, hogy mind Tammaro de Marinis, mind Anthony Hobbson óriási anyagot mozgatott, és a munka során feltehetőleg nem nyílt lehetőségük minden egyes kódex problematikáját a maga teljességében feltárni.

⁹⁴ *Albinia de la Mare* 1985, 462 (503).

⁹⁵ *Albinia de la Mare* 1985, 503-504 (31).

⁹⁶ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 46. 12, f. 248r. Cf. *Albinia de la Mare* 1985, 503 (31/3).

⁹⁷ Platonis epistolae, Leonardo Bruni Aretino interprete, Madrid, El Escorial, g. III. 3., szignált: *Deo gratias. G(undisalvus) H(ispanus)*, cf. *Albinia de la Mare* 1985, 503 (31); *Antolin* 1911, 260-261.; *Csapodi* 1973, Nr. 1031.

⁹⁸ Aristeas ad Philocratem fratrem de septuaginta interpretibus per Mathiam Palmierium e greco in latinum versus, München, BSB, Clm 627, szignált: *D(eo) G(ratias) V(irgini)Q(ue) M(ariae) | G(undisalvus) H(ispanus) S(criptor) I(ndignus)*, f. 80r; *Albinia de la Mare* feloldása. Cf. *Albinia de la Mare* 1985, 503 (31); *Csapodi* 1973, Nr. 53.; *Ex Bibliotheca Corviniana* 2008, 91-92. (Zsupán Edina). A kódex digitális változata teljes egészében tanulmányozható a BSB honlapján:

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0003/bsb00034240/images/index.html?dfgviewer=> (2010. 12. 9.).

⁹⁹ A Psalterium nem szignált.

¹⁰⁰ A maga eszközeivel Csontos János is felismerte a Psalterium és az Aristeas-kódex írásképe közötti hasonlóságot, igaz, hogy scriptorként Antonio Sinibaldit nevezte meg, aki szintén dolgozott Mátyás számára (pl. Paris, BnF, lat. 16 839). Valójában Gundisalvus Hispanus és Antonio Sinibaldi keze nagyon nehezen megkülönböztethető, és Csontos idejében, amikor jórészt emlékezetből dolgoztak a kódexleírók, ez rendkívül figyelemre méltó teljesítmény volt. Cf. Bp., OSzK, Fol. Hung. 1144/148r.

is egy csoportot képez a Corvina Könyvtáron belül. **(5. és 6. kép)** Mindhárom kódex kisebb méretű.¹⁰¹ A három közül kettő, az Aristeas és a Psalterium nagysága igen közel áll egymáshoz. A Platón-kódex levélmérete nagyobb, azonban a készítőik nem használták ki a pergamen egész felületét, alul egy 40 mm-es, jobb oldalt pedig egy 15 mm-es üres sávot képezve, így a címoldalon a képtükör nagysága (213 × 145 mm) közelíti a Psalterium levélméretét, hatásában pedig mindenképpen a Psalterium és az Aristeas „méretkategóriájának” benyomását kelti.

A Psalterium pergamenjének minőségéről Rómer Flóris a következőt állapítja meg: *vastag, érdes hártya, szép és jól fenntartva.*¹⁰² Csontos János a maga leírásában szintén hasonlóan fogalmaz, emellett pedig párhuzamot von a Psalterium és a müncheni Aristeas pergamenminősége között: *A hártya nem oly finom és sima mint a többi corvin-codexekben, de egyenletes és a müncheni Aristeas corvin-codex hártájával egyenlő.*¹⁰³ Rómer és Csontos megállapításai helytállóak, a két kódex anyaga jó minőségű, de a pergamen némiképp valóban vastagabb, nem közelíti meg az igazán minőségi itáliai pergamen finomságát.¹⁰⁴

A három kérdéses kódexnek van egy további figyelemre méltó közös tulajdonsága is. Közülük kettő, a Platón és az Aristeas nyilvánvalóan a budai műhely munkája. Az Aristeas-kódex illuminációját Ulrike Bauer-Eberhardt egyenesen a Kálmáncsehi-breviarium főminiátorának, Francesco da Castello Ithallícónak tulajdonítja, és 1480 körülre datálja.¹⁰⁵ A Psalterium esetében ez a kérdés jóval bonyolultabb. Wolfenbüttelben, a kódexet kézbe véve, nyomban szembetűnő volt – ami már Albinia de la Marénak is feltűnt –, hogy a címlap és a belső illumináció gyökeresen különbözik egymástól, a figurális iniciálékon a budai műhely megoldásai köszönnek vissza, ugyanígy a kisebb iniciálék és mondatkezdő nagybetűk szintjén is. A problémát, az illumináció és a budai műhely kapcsolatát Mikó Árpád a folyóirat jelen számában részletesen elemzi.

Albinia de la Mare nem csak a Psalterium kifestéséről tett jelentős megállapításokat, hanem hangsúlyozta a Gundisalvus Hispanus másolta három kódex e rokonságát is, és felmerült benne annak az eshetősége, hogy Gundisalvus esetleg megfordult Budán. Kérdésfeltevése egészen pontosan így hangzik: *Do these manuscripts imply that Gundisalvus went to Hungary, or merely that his manuscripts were decorated after they arrived there?*¹⁰⁶

A lehetőség, hogy Gundisalvus Budán járt volna, első pillantásra nem tűnik valószínűnek. Erről egyetlen más forrás sem beszél. A másolt műveknek sincsen semmiféle ismert magyarországi vonatkozása, ami a másolatok elkészítését okvetlenül ide lokalizálná. Úgy tűnik, hogy a Platón-levelek korpusza és az Aristeas-levelek Gundisalvus alaprepertoárjához tartozott, többször is lemásolta őket. A Platón-leveleknek további három példánya maradt fenn az ő másolatában, az Aristeas-leveleknek pedig a corvinán kívül még egy.¹⁰⁷ A két corvina egyikében sincsen magyar vonatkozású ajánlás, a müncheni Aristeas éppen úgy a II. Pál pápának szóló előszóval kezdődik, mint bolognai párja. (Bár ez a tény önmagában természetesen még nem vitatná el a budai scriptoriumtól a kéziratokat.)

¹⁰¹ Platón: 252 × 166 mm, Aristeas: 172 × 125 mm, Psalterium: 195 × 130 mm.

¹⁰² Bp., OSzK, Fol. Hung. 1110/I, f. 422r.

¹⁰³ Bp., OSzK, Fol. Hung. 1144/145r.

¹⁰⁴ A Platón-kézirat pergamenjének minőségét nem vizsgálták a kódexleíró-elődök, ezt a corvinát ugyanis akkor még nem ismerték.

¹⁰⁵ Ulrike Bauer-Eberhardt, Italienischer Buchschmuck in den Münchner Corvinen, in: *Ex Bibliotheca Corviniana* 2008, 125-126. és Abb. 121.

¹⁰⁶ Albinia de la Mare 1985, 462 (503) és 503 (31/7, 11). Albinia de la Mare óvatos feltevése Otto Mazalnál csaknem állításként köszön vissza, teljességgel kiemelve a problémát a kontextusából: *Der Spanier Gundisalvus Hispanus arbeitete wohl in Buda.* Cf. Otto Mazal, Königliche Bücherliebe. Die Bibliothek des Matthias Corvinus, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1990, 45.

¹⁰⁷ Albinia de la Mare 1985, 503-504 (31). A másik kódex az Aristeas-levelekkel Bolognában található (Bologna Univ. 1797). Ez a kézirat voltaképpen egy közös halmaz, mert az Aristeas-leveleken kívül a Platón-leveleket is tartalmazza. Cf. Albinia de la Mare 1985, 503-504 (31/3).

Ha azonban a Psalterium szövegét vizsgáljuk meg a magyar vonatkozás szempontjából, egészen meglepő eredményre jutunk. A díszkódex a zsoltárok könyvén kívül tartalmaz még egy kalendáriumot, canticumokat, imádságokat és egy litániát is. Tárgyunk szempontjából a kalendárium és a litánia tarthat számot különös érdeklődésre, hiszen elsősorban ezek hordozhatnak helyi jellegzetességeket.

A zsoltároskönyv elején lévő kalendáriumról (ff. 1r-10v), már Rómer Flóris megállapította, hogy magyar szenteket tartalmaz.¹⁰⁸ Rómer jegyzetei azonban kiadatlanok maradtak, Csontos pedig valószínűleg nem vizsgálta ebből a szempontból a kéziratot, számára szemmel láthatólag jóval fontosabb volt az illumináció és az írás. Nyomtatásban elsőként Fögel József tette közzé, hogy a kalendáriumban magyar szentek is vannak.¹⁰⁹ Ugyanez az információ később Csapodi Csabánál is megjelenik.¹¹⁰ Valóban, a laikus szem számára is azonnal feltűnnek a kódexben Szent István, Szent László és Szent Imre herceg egy kivételével piros betűs ünnepnapjai. Ezek a Psalteriumban az alábbi formában jelennek meg: május 30. *Elevatio dextrae regis Stefani* (feketével, f. 4v); június 27. *Ladii[!] regis* (pirossal, f. 5v); július 29. *Depositio s(an)c(t)i Ladii[!] regis* (pirossal, az 5. foliót követő foliálatlan lap versóján); augusztus 20. *S(an)c(t)i Stefani regis* (pirossal, f. 6v); szeptember 2., *Emerici ducis* (pirossal, f. 7r); november 5., *S(an)c(t)i Emerici ducis et conf(essoris)* (pirossal, f. 9r).

A Psalterium kalendáriumával behatóan azonban mindezidáig senki sem foglalkozott. Lauf Judit e tanulmány céljaira nemrégiben alapos vizsgálatnak vetette alá a kalendáriumrészt, és megállapította, hogy az a zágrábi egyházmegye kalendáriumtípusát követi apró eltérésekkel, amelyek talán pálos jellegzetességeknek is tarthatók.¹¹¹ A továbbiakban az ő megfigyelései alapján ismertetjük a kalendáriumot.

Első pillantásra szembeütő, hogy a Beatrix-psalterium kalendáriuma foghíjas, viszonylag kevés szent ünnepét tüntették fel, ami besorolását is megnehezíti. Az általános magyar sajátosságok mindazonáltal szembeütőek¹¹², a zágrábi jegy pedig több ponton is megfogható. A perdöntő közülük július 3-án Augustinus Gazotti, zágrábi püspök (1304-1323) ünnepének feltüntetése: *S(an)c(t)i Augustini ep(iscop)i et conf(essoris)*¹¹³, ami egyedül csak a zágrábi liturgikus könyvekben fordul elő. **(7. kép)** Május 2-án *S(an)c(t)i Anastasii episcopi* (f. 4r) ünnepének megnevezésében a szent neve valószínűleg tévesztés az Athanasius helyett, ami megjelenik más liturgikus könyvekben is, a zágrábiakban azonban következetesen így szerepel.¹¹⁴ Május 30-án az *Elevatio dextrae regis Stefani* (f. 4v) ünnepének megfogalmazása, szóhasználata ugyancsak zágrábi sajátosság. Augusztus 25-én *S(an)c(t)i Lodovici regis fra(n)ciae* (f. 6v) ünnepének ezzel a szóhasználattal és helyesírással való feltüntetése szintén a zágrábi liturgikus könyvekre jellemző.¹¹⁵ Ez az ünnep egyébiránt a zágrábi liturgikus

¹⁰⁸ Rómer jegyzetei: *Juniusban van S Ladii regis ? vörössel / Juliusban Depositio Sti Ladii ? regis vör. / Augustusban Sci Stefani regis vörös / Sept. Emerici ducis vörös [...] nélkül / November X.A.NON. Sci emerici ducis et confs.* Cf. Bp., OSzK, Fol. Hung. 1110/I, f. 422r.

¹⁰⁹ *Bibliotheca Corvina* 1927, Nr. 144.

¹¹⁰ *Csapodi* 1973, Nr. 949.

¹¹¹ A bekezdésben a kalendáriumról olvasható valamennyi megállapítás Lauf Judittól származik, akinek segítségét hálásan köszönöm.

¹¹² A magyar szent királyok ünnepein kívül további magyarországi jellegzetességek: febr. 13. *S(an)c(t)i Antonii presbiteri* (f. 2r), külföldön nincs (cf. *Knauz* 1876, 140); febr. 18. *S(an)c(t)i Pantaleonis m(a)r(tyri)*, külföldön ritkán ezen a napon, inkább júl. 28-án; aug. 31. *S(an)c(t)i Paulini ep(iscop)i* (f. 6v), megjelenése esetleges, de a magyar liturgikus könyvekben gyakran fordul elő.

¹¹³ A f. 5 után következő, számozatlan folio rectója. Cf. *Knauz* 1876, 117, 143.

¹¹⁴ *Knauz* 1876, 136.

¹¹⁵ *Knauz* 1876, 211.

könyvekben következetesen megjelenik, más típusúakban – például az esztergomiban - nem okvetlenül.¹¹⁶

A Psalterium azonban bizonyos pontokon némi eltérést mutat a zágrábi alaptípustól. Találhatók benne olyan ünnepek, amelyek a zágrábi liturgikus könyvekben nem jelennek meg. Ezeknek a Psalterium kalendáriumába való bekerülését egyelőre nem tudjuk pontosan megmagyarázni, de könnyen elképzelhető, hogy pálos hatásnak köszönhető. Erre példa június 7-én *S(an)c(t)i Pauli episcopi* (f. 5r) és október 8-án *S(an)c(t)ae Pelagiae virginis* (f. 8r) ünnepe. Szent Pelagia egyébként ritkán és esetlegesen feltűnő ünnepnapja nincs meg az esztergomi liturgikus könyvekben, de a pálosokban - amelyek más tekintetben az esztergomi típust követik - esetenként igen. A pálos hatás tehát azért is feltételezhető, mert ezeket az egymástól függetlenül egyébként a legkülönbözőbb gyakorlatokban feltűnő sajátosságokat közös nevezőre hozza.

Augusztus 19-én *S(an)c(t)i Lodovici ep(iscop)i et conf(essoris)* (f. 6v) ünnepe sem nem zágrábi, sem nem pálos jellegzetesség. Toulouse-i Szent Lajos püspök († 1297. aug. 19.) II. Anjou Károly fia és V. István magyar király unokája volt. Magyar származása ellenére a magyarországi misekönyvekben ritkán fordul elő, megjelenése általános magyar és ferences sajátosság, hiszen a szent egyben ferences szerzetes is volt. A Psalterium kalendáriumában való feltüntetése talán a királyi udvar hatásának köszönhető.¹¹⁷

Összességében azonban elmondható, hogy a Psalterium kalendáriumában minden kétséget kizárólag magyarországi típusú, azon belül pedig határozottan zágrábi jellegzetességeket hordoz. A zágrábi alaptípustól való eltérésekben talán enyhe pálos karakter fogható meg.

A Psalterium kalendáriumában csaknem teljesen megegyezik a Kálmáncsehi-breviárium¹¹⁸ szintén zágrábi típusú naptárával, és közel áll a Nagylaki-breviárium¹¹⁹ zágrábi naptárához is. A Kálmáncsehi-féle kalendárium azonban mégis jobban követi a nyomtatott zágrábi missale naptárát, mint a Beatrix-psalterium, az abban található, fönt ismertetett eltérések miatt.

Általános magyarországi jellegzetességeket hordoz a Beatrix-psalteriumban található litánia is (ff. 214v-219v), magyar szentekkel az egyes egységek végén. Így a pápák és az egyháztanítók után: *Sancte Stefane rex*, *Sancte Emirice dux*, *Sancte Ladislai rex* (f. 216v); valamint *Sancta Helisabeth* a női szentek lezárásaként (f. 217r).

Úgy tűnik tehát, hogy a Beatrix-psalterium scriptorának, Gundisalvus Hispanusnak rendelkezésére állt egy magyarországi, még hozzá zágrábi típusú kalendárium és egy litánia, amelyet előképként használt a Psalterium másolása során. A kérdés természetesen az, hogy hol került a lemásolásra sor, Budán vagy Firenzében. Magyar vonatkozású mintapéldány felhasználása mindenféleképpen tudatosságról árulkodik. Minden valószínűség szerint a lerövidített zágrábi kalendáriumban feltüntetett ünnepek sora sem esetleges, hanem tudatos válogatás eredménye, a válogatás alapszempontja azonban egyelőre még nem látható. Kézenfekvő volna a magyar királynénak vagy az uralkodópárnak szóló jellegzetességeket

¹¹⁶ A kalendárium határozott zágrábi alapjellegének fényében azonban meglepő a *Depositio s(an)c(t)i Ladii regis* ünnepének július 29-re való helyezése, ami pedig a zágrábi gyakorlatban július 30-hoz kapcsolódik. Nem kizárható, hogy itt egy esetleges tévesztésről van szó, a scriptor egyszerűen egy sorral feljebb írhatta az ünnepet. Ez annál is inkább így lehet, mert az ünnep ebben a megfogalmazásban kifejezetten a zágrábi naptárakra jellemző (cf. Knauz 1876, 207). Hasonló tévesztés a Kálmáncsehi-breviáriumban is előfordul. Ott a másoló két egymás utáni hónapban is feltüntette az *Inventio dextrae Sancti Stephani regis*-t, egyszer tényleges helyén, május 30-án, másodsor pedig június 30-án, éppen a *Depositio Sancti Ladislai regis* ünnepe helyett. De akár a Münchener Kódexet is példaként hozhatnánk, ahol november hónapban, 13-ig valamennyi szentet egy sorral feljebb írtak. (Knauz 1876, 119).

¹¹⁷ *Lauf Judit*, Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörédek alapján, Magyar Könyvszemle 2009, 275-304, itt 280. és a 23. j.

¹¹⁸ Bp., OSzK, Cod. Lat. 446.

¹¹⁹ Bp., OSzK, Cod. Lat. 343.

keresni a kalendáriumban és a litániában. Talán ez a tendencia fogható meg Toulouse-i Szent Lajos (aug. 19.) ünnepének feltüntetésében, aki a nápolyi Anjou-házzal és az Árpád-házzal is kapcsolatba hozható.

Semmiképpen sem valószínű azonban, hogy ezt az előkészítő munkát a másoló, Gundisalvus Hispanus végezte volna el. Budára vonja mindez Gundisalvust, akitől egyébként nem ismerünk másik psalteriumot? Vagy pedig – lévén szó a magyar királyi udvar rendkívüli megrendeléséről – előkészítve leküldtek egy magyar mintapéldányt Firenzébe? Ebből a szempontból beszédes lehet egy apróság, Szent László király nevének Gundisalvus általi furcsa elírása. Korábban láthattuk, hogy kétszer is *Ladii* formában, még hozzá rövidítésjel nélkül jelenik meg a szent király neve, június 27-én és július 29-én.¹²⁰ **(8. kép)** Ez a forma azért állhatott elő, mert – miként Lauf Judit erre rámutatott – Magyarországon Szent László nevét nem csupán teljes alakban, hanem rövidítve, *Lad.* és *Ladisl.*¹²¹ formában is feltüntették. Elképzelhető, hogy a mintapéldány kalendáriumban is így szerepelt, a külföldi másoló pedig nem tudta feloldani a névalakot, mert nem ismerte a szent király nevét, hiszen nem tudta azonosítani a litániában található *Sancte Ladislai rex* alakkal sem, és a *Lad.* vagy *Ladisl.* végén található esetleges rövidítésjelzés felhasználásával ezt a kézenfekvő formát ötlötte ki.¹²² Ez a tévesztés számunkra elsősorban azért elgondolkodtató, mert egy esetleges budai másolás során a scriptornak könnyedén lehetősége nyílt volna megkérdezni a problematikus alak helyes feloldását.

Ha azonban kilépünk a Psalterium szűken vett köreiből, és ismét a főt tárgyalta hármast kódexcsoport (Platón-Aristeas-Psalterium) szempontjából vizsgáljuk a jelenséget, akkor újabb meglepő egybecsengésre lehetünk figyelmesek. Miként arra már utalás történt, az Aristeas-kódex illuminátorát 2008-ban Ulrike Bauer-Eberhardt Francesco de Castello Ithallióval azonosította, azzal a Budán működő miniátorral, aki a Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost számára készült díszkódexek vezető mestere is volt. Minden valószínűség szerint az El Escorial-beli Platón-kódex is ugyanebbe az alkotói körbe vonható. Az Aristeas-corvinát Ulrike Bauer-Eberhardt 1480 körülre datálta, és a Kálmáncsehi-kéziratok is körülbelül ekkortájt készültek el.¹²³ A Kálmáncsehi-csoport azonban nem csupán az Aristeas-corvinát és a Platón-leveleket vonja magához, hanem a Beatrix-psalteriumot is, még hozzá több szinten, ezen ponton a benne található kalendárium szintjén. Miként azt az imént láthattuk, a Psalterium kalendáriuma magyarországi, a zágrábi egyházmegye sajátosságait követi, éppen úgy, mint a Kálmáncsehi-breviarium kalendáriuma, amihez igen közel áll.

Mivel magyarázható mindez? Csak annyi volna a titok nyitja, hogy egy zágrábi kalendárium állt rendelkezésre Budán a miniátorműhelyben, és amikor a Psalteriumra szóló firenzei királyi megrendelést előkészítették, egy ilyet másoltak le, vagy vonták ki belőle a kívánt válogatást, és küldték el Firenzébe? A kérdés egyelőre nem eldönthető, s bár az ésszerűség továbbra is a firenzei másolást valószínűsíti, nem tagadhatók le a Buda felé mutató jelek sem, a Kálmáncsehi-breviariuméval párhuzamos, zágrábi kalendárium, a litánia a magyar királyi szentekkel, valamint a Rómer és Csontos által is megfigyelt, durvább minőségű pergamén.

Az illumináció

¹²⁰ Az alakot Rómer Flóris is kérdőjelekkel jegyezte fel, cf. 108. j.

¹²¹ Knauz 1876, 206.

¹²² Gondolhatnánk természetesen arra is, hogy a *Ladii* alak rövidítés, és hogy a scriptor hűségesen lemásolta az előkép alapján, csupán nem tette ki a rövidítésjelet, ez azonban azért sem valószínű, mert minden más és indokolt esetben szabályszerűen jelzi a rövidítést.

¹²³ Cf. Hoffmann-Wehli 1992, 111-119.; Wehli Tünde, Franciscus de Castello Ithallio Budán, in: *Pannonia regia* 1994, 411-412.; *Pannonia regia* 1994, Nr. IX-5., a Kálmáncsehi-breviarium leírása Mikó Árpádtól; A kérdéshez általában: Wehli Tünde, Könyvfestészet Mátyás király budai udvarában, in: *A holló jegyében* 2004, 177-191.

A Psalterium kutatásának egyik legfőbb jellegzetessége, hogy bár az illumináció mindvégig kitüntetett érdeklődésre tarthatott számot, azon belül csak és kizárólag a címlap miniatúradíszét vizsgálták. **(9. kép)** Miként azt Mikó Árpád a folyóirat jelen számában bizonyítja, a címlap, valamint a kódex belsejének kifestése teljesen elkülönítendő egymástól.

A címlappal kapcsolatban nyomon követhetjük a miniatorkéz-identifikációk fokozatos módosulását Attavantétól Francesco Antonio del Chericon át egészen Francesco Rosselliig, mígnem eljutottunk Annarosa Garzelli napjainkban is mérvadó megállapításáig, nevezetesen, hogy a Beatrix-psalterium illuminációja Francesco Rossellinek és az ún. „Medici Ilias mesterének” tulajdonítható. Francesco Rosselli nevének felbukkanása legfőbb kérdésfeltevésünk szempontjából azért izgalmas, mert levéltári dokumentumok bizonyítják róla, hogy 1478/1479 és 1481 között a budai udvarban tartózkodott. A királyi udvarban folytatott tevékenysége jellegéről azonban nincsenek konkrét ismereteink, s noha több corvina miniatúra is összeköthető a nevével, eddig még egyet sem lehetett biztosan budai periódusához kötni.¹²⁴ Csábító és kézenfekvő volna a következtetés, hogy Rosselli a címlap miniatúráján esetleg Budán dolgozott. A datálás is megengedné ezt a feltevést, hiszen körülbelül az 1476-tól az 1480-es évek elejéig terjedő időintervallumban mozgunk. Annarosa Garzelli identifikációja azonban, hogy ti. a Psalterium címlapján nem csupán Rosselli, hanem a „Medici Ilias mestere” is dolgozott, máris ellentmond ennek a lehetőségnek, hiszen annak, hogy Rosselli mellett a „Medici Ilias mestere” is megfordult volna Budán, végképp semmiféle nyoma, sem pedig valószínűsége nincs.

Összegezve tehát az eddigieket, jóllehet szólnak érvek a budai eredet mellett is, mégis az látszik valószínűnek, hogy a Psalterium kézírata Firenzében, minden bizonnyal a magyar királyi udvar megrendelésére készült. A magyar királyi megrendelés mellett szól a kalendárium és a litánia gondos előkészítése is. A kódex scriptora Gundisalvus Hispanus volt, akinek valamikor 1475/1476 és 1478 között kellett elkészítenie a másolatot. A megrendelés valószínűleg magába foglalta a címlap kifestését is, erre szintén Firenzében került sor, a miniatúrával Francesco Rossellit és a „Medici Ilias mesterét” bízták meg.¹²⁵ Elképzelhető, hogy mindez Francesco Antonio del Cherico vállalkozása keretein belül történt, hiszen Francesco Rosselli – Attavantéval együtt - az ő tanítványaként vált mesterré, és sokáig dolgozott a műhelyében.¹²⁶ Mivel a másolatnak legkésőbb 1478-ig el kellett készülnie, hiszen ebben az évben Gundisalvus Hispanus Barcelona püspöke lett, nem valószínű, hogy a címlap illuminációján a minátorok Rosselli budai tartózkodása, tehát 1481 után dolgoztak volna.

¹²⁴ A kérdéssel legutóbb Pócs Dániel foglalkozott (cf. Pócs 2008). Lásd továbbá Florio Banfi, Francesco Rosselli térképész Mátyás király udvarában, Térképészeti Közöny VI (1940) 1-20. Florio Banfi szerint Francesco Rosselli budai tartózkodásának egyetlen megfogható emléke a minden bizonnyal Budán készített térkép (5. o.). Fia hagyatékeltárában ugyanis az alábbi tétel tűnik fel: *Ungheria doppia d'un foglio reale*. (6. o. és 17. j.). Banfi szerint Rosselli Magyarországon valójában térképészettel foglalkozott, és ezzel tett szert akkora bevételre, hogy abból az addig kispénzü miniatör házat és telket tudott vásárolni Firenzében. A Florio Banfi által mellékleként közölt Rosselli-féle térképeken egyébiránt ugyanaz a kézírás tűnik fel, mint a budapesti Regiomontanus-corvina (Bp. OSzK, Cod. Lat. 412.) címlapja címerének köriratában, s ez végképp eldönti azt a hosszú ideje húzódó kérdést, hogy a budapesti Regiomontanus Rosselli munkája-e vagy sem. A kódexet tehát minden kétséget kizáróan Francesco Rosselli minálta.

¹²⁵ Francesco Rosselli és Gundisalvus Hispanus „közös munkájára” más példa is felhozható. Gundisalvus fennmaradt másolatai közül az egyetlen datált kötetet (1476. márc. 13.) történetesen szintén Rosselli miniatúra (Firenze, BML, Plut. 46. 12). Garzelli 1985, I, 178 (506). Lásd még a 96. jegyzetet! A kódex megtekinthető a BML digitális tékájában:

<http://teca.bmlonline.it/TecaViewer/index.jsp?RisIdr=TECA0000936788&keywords=Plut.46.12> (2010. 12. 09.).

A miniatúra igen közel áll a budapesti Regiomontanus-corvina stílusához (lásd az előző jegyzetet).

¹²⁶ Garzelli 1985, I, 173-188 (Il contributo di Francesco Rosselli al codice miniato), itt 175.

Francesco Rosselli miniátori tevékenysége egyébként is egyre visszafogottabbá vált az 1480-as évek elején, az évtized közepétől teljes egészében a térképmetszés felé fordult.¹²⁷

A Psalterium belsejének illuminációja, amely hét darab figurális iniciáléból, valamint számos kétsoros iniciálából és egysoros mondatkezdő majuszkulából áll, azonban már nem a firenzei műhely jegyeit hordozza magán. Mikó Árpád meggyőzően bizonyítja, hogy a Psalterium belső könyvfestészeti dísze minden bizonnyal a budai műhely munkája. Ezzel kapcsolatban csupán egyetlen egy párhuzamra szeretnénk rávilágítani, ami a Psalteriumot a zágrábi jellegű kalendárium közösségén túl megint csak a Kálmáncsehi-breviárium és a budai műhely körébe vonja. Rendkívül hasonlít egymásra ugyanis a két kódex kisebb, egy-két soros iniciáléinak és mondatkezdő nagybetűinek kialakítása, díszítése és elhelyezésük rendszere. **(10., 11. kép)** Alapvetően két típusról van szó. Az egyik csoport képviselői a Psalteriumban a kalendárium hónapjainak élén, valamint az egyes zsoltárok, canticumok és imádságok elején jelennek meg, a Kálmáncsehi-breviáriumban pedig mindig a gazdagon illuminált oldalak szövegtükrében, egy másik típusú¹²⁸, azonos méretű iniciáléval váltakozva. Az iniciálékat laparanyból alakították ki, és változatos módon három részre osztott, zölddel, pirossal, késsel színezett, fehér növényi ornamentikával díszített, négyzetes háttér elé helyezték. Az arany betűtestet vékony fekete vonallal árnyékolták. A másik csoportot mindkét kódexben az egysoros, laparannyal kialakított vagy sötétkékre festett mondatkezdő majuszkulák alkotják, amelyek szintén szabályos váltakozásban követik egymást. Mind az aranyozott, mind a sötétkék nagybetűket ellátták tollrajzos díszítéssel, kialakításuk mindkét kódexben nagyon hasonlít egymásra: a betűtest két oldalán és közepén 2-4, egymással párhuzamos, függőleges vonalból álló nyaláb található, amely nem haladja meg a betű hosszúságát. A vonalnyalábokat két oldalról apró fülek szegélyezik. A Kálmáncsehi-breviáriumban az aranyozott majuszkulákat zöld, a kék nagybetűket pedig piros tollrajz kíséri, a Psalteriumban a kék nagybetűket szintén pirossal dekorálták, az aranyozott betűket azonban lilával. Apró eltérés, hogy a Kálmáncsehi-breviárium esetében a vonalnyalábokat csupán a kalendáriumrészben díszítik fülek. Úgy tűnik tehát, hogy a Psalterium „üresen” érkezett Budára Itáliából¹²⁹, csupán címlap-miniaturával rendelkezett, a belső kifestés nem csak a figurális iniciálék esetében, hanem teljes egészében a budai műhelyre várt.

A kódex kötése

Mindebből azonban az következik, hogy a kódexnek kötés nélkül, füzetekben kellett Budára érkeznie. **(12. kép)** Miként a kutatástörténet áttekintése során erről meggyőződhattünk, a Psalterium kötésének problematikája rendkívül összetett és hosszú múltra visszatekintő kérdés. Idézzük fel röviden Anthony Hobbson jelenleg is elfogadott álláspontját! Eszerint a kódex Firenzéből füzetek formájában Rómába került, ahol Giovanni d'Aragona, aki éppen indulófélben volt Budára, Felice Felicianóval köttette be a neki készített Livius-kódex kötésének mintájára. Ezt követően pedig a bíboros a Psalteriumot 1479 őszén magával vitte Magyarországra, ahol alkalma volt átnyújtani testvérének, Beatrix királynénak. Az a körülmény azonban, hogy a kézirat minden bizonnyal belül teljesen kifestetlen állapotban került Budára, szükségszerűen megcáfolja azt a feltételezést, hogy kötése Rómában készült volna. Egy ilyen mértékben befejezetlen kéziratot, amelyet ráadásul a

¹²⁷ U. o. Garzelli az 1470-es és az 1485-ös évszámokkal jelöli ki Rosselli miniátori működése határait. Lásd továbbá a 124. jegyzetet!

¹²⁸ Ez a „másik” típus (különféle színű fedőfestékkel kialakított nagybetű, laparannyal teljesen kitöltött, négyzetes háttér előtt, vékony fekete vonallal keretezve) továbbvezet az itt is tárgyalt Aristeas-corvina és a Mátyás-graduale iniciáléihoz.

¹²⁹ Francesco Rosselli iniciáléi a fent ismertetett típustól teljesen különböznek. Ehhez lásd például a 125. jegyzetben megadott kódexet!

királynénak (és/vagy a királynak?) szántak, semmiképpen sem köthettek be a teljes kifestés előtt, a kódexkészítés menete ezt nem engedi.¹³⁰ Természetesen számos példa van arra, hogy bekötött kódexek illuminációját később kiegészítik, ebben az esetben azonban nem csupán erről volt szó. Anthony Hobbson tulajdonképpen maga is ellentmondásba bonyolódik, amikor ide vonatkozó teóriáját megfogalmazza: *az illumináció azonban befejezetlen volt, és Magyarországon várt kiegészítésre. Talán Aragóniai Beatrix kérte meg a testvérét, Giovanni bíborost, hogy vigye magával a Psalteriumot. A kötet füzetek formájában került Rómába, és a bíboros még elutazása előtt bekötötte. Nyilvánvalóan tetszett neki a saját Liviusának kötése, és ezért megrendelt egy visszafogottabb változatot nővére psalteriuma számára.*¹³¹ Ha a kötet füzetek formájában került Rómába, az illuminációja pedig Budán várt befejezésre, akkor a kardinális nem köthetette be indulása előtt Rómában. Persze bárki felvetheti, hogy a kódexet budai kifestése után éppen visszaküldhették volna Itáliába bekötetni. Miként ezt alább látni fogjuk, a Psalterium esetében erre aligha kerülhetett sor, valamint idézhetjük Hoffmann Edith szellemes megjegyzését is: *Ha föltennénk olyan olasz várost, melyben e különféle címerek, metszések, kötések készültek, következésképpen okvetlen arra az eredményre jutnánk, hogy a könyvek egy része állandóan úton lévén, Mátyás király híres és sokat olvasott könyvtára teljességgel használhatatlan könyvtár volt*¹³².

Ha a kódexet kézbe vesszük, két további jegyet fedezhetünk fel a kötésén, amelyek végképp Buda javára döntenek el a kérdést. **(13., 14. kép)** Az egyik ilyen jellegzetesség a Psalterium metszése. A metszésvizsgálat – amint láttuk – a 20. század legelső évtizedének magyarországi művészettörténeti kutatásai eredményeként vált a corvinák elemzésének egyik fontos szempontjává. Ráth György 1897-ben a corvinák egyik ismérveként tárgyalja a zölddel, kékkel és vörössel kifestett, aranyozott metszéstípust, és egyben megállapítja, hogy ez egy-két kivételtől eltekintve a bársonyba kötött corvin-kódexek sajátja.¹³³ Hoffmann Edith 1927-ben, majd pedig 1929-ben megjelenő tanulmányában tovább viszi Ráth György gondolatmenetét, elemzi a metszéstípus motívumainak eredetét, és igazolja, hogy ezek csupán Budán készülhettek: *... arany metszésükön geometriai vagy virágdíszsel ékesek, mely festések változatossága, formáiknak és színeiknek üdesége csodálatraméltó. Az ornamentikájuk stílusa pedig sajátosan Felső-Olaszországból eredő; de némelykor oly speciális flórenci elemekkel egyesül, melyek minden tekintetben Cherico virágdíszzeivel rokonok. E metszéseket Budán és nem Olaszországban festették. Erre bizonyítékul azt hozhatjuk fel, hogy a legkülönbözőbb korból és vidékről származó kéziratok metszése egy és ugyanazon műhelyben készült.*¹³⁴ Ezt a metszéstípust azóta festett, aranyozott budai metszésnek nevezi a kutatás, és Hoffmann Edith nyomán elfogadják, hogy néhány kivételtől eltekintve mindenképp a bársonyba Budán bekötött corvinákkal jár együtt, továbbá, hogy ez a fajta metszés kapcsolatban van az ún. második címerfestő M A sziglákkal ellátott címereivel. A kódexek aranyozott metszését mindhárom oldalon zöld, kék és rózsaszínbe hajló geometrikus vagy virágornamentika díszíti, a hosszanti metszésen mindig feltüntetik a mű szerzőjét és rövid címét, többnyire bekeretezve.

¹³⁰ Ily módon lehetetlenné vált volna a minőségi kivitelezés, és rendkívül lelassult volna a munka, hiszen minden egyes oldal valamennyi munkafázisánál meg kellett volna várni a végleges száradást. Mindemellet lehetetlen lett volna elkerülni, hogy néhány helyen ne tűnjön fel a friss festés lenyomata a szemközti oldalon.

¹³¹ *But the illumination was unfinished and had to be completed in Hungary. Probably Beatrice of Aragon asked her brother, Cardinal Giovanni, to bring the Psalter with him; the volume reached Rome in sheets, and the cardinal had it bound before setting off on his journey. He had evidently liked the binding of his Livy and commissioned a reduced replica for his sister's Psalter. Cf. Hobbson 1989, 50. és az 55. j.*

¹³² *Bibliotheca Corvina* 1927, 42.

¹³³ Ráth 1897, 258-260. A corvinametszések ilyen jellegű vizsgálatára, és ezeknek a következtetéseknek a levonására Magyarországon az 1877-ben Isztambulból megérkező kódexcsoport adott alkalmat, ugyanis az e csoportban található corvinák metszése jórészt ilyen.

¹³⁴ *Bibliotheca Corvina* 1927,43-44. és Hoffmann-Wehli 1992, 88.

A Psalteriumnak ugyanilyen, festett, aranyozott, budai típusú metszése van. A hosszanti metszés közepén, bekeretezett oválisban egykor a mű címe állt, ami ma már nem olvasható. A legkorábbi, autopszián alapuló leírás a kódex metszéséről Rómer Flóristól származik, aki még el tudta olvasni a hosszanti metszésen a kötet címét, és miután pár szóval jellemzi a látványt, ezt írja: *a hosszoldal közepett tojásdad keretben két sor közt betűk PSALTE / RIUM.*¹³⁵ Csontos János a következőket jegyezte fel ugyanerről: *A kézirat vágása arany alapon színes lombzatokat és arabeszkeket mutat a hoszu vágásban kis tojás nagyságu elipszisben olvasható ezen felírás: Psalterium.*¹³⁶ A kódex metszésére a nyomtatott szakirodalomban legelsőként Fógel József tért ki röviden, az alábbi szavakkal: *metszése arany, színes díszítéssel; a hosszanti metszésben medaillonban a könyv címe.*¹³⁷ Fógel sehol sem mondja ki, hogy a leírás alatt milyen metszéstípust is ért, tehát nem kategorizál, azonban ugyanezekkel a szavakkal jellemez minden olyan corvinát is, amelynek bizonyítottan festett, aranyozott budai típusú metszése van. Rendkívül meglepő, hogy bár Hoffmann Edith a teljesség igényével dolgozott, a Psalteriumnak sem a belső könyvfestészeti díszéről - amelyről elképzelhetetlen, hogy ne vette volna észre, hogy budai eredetű – sem pedig a kódex metszéséről sehol, semmiféle kontextusban nem beszél. Fel kell tennünk, hogy esetleg nem látta eredetiben a kódexet, csupán a kötéstábláiról és a címlapjáról készült reprodukciók alapján vont le következtetéseket. 1943-ban a Mátyás Király Emlékkönyvben Végh Gyula úgy emlegeti a Psalteriumot az erlangeni Bibliával együtt mint a bőrkötéssel, azonban festett, aranyozott, budai aranyozott metszéssel rendelkező, kivételt képező kódexeket. **(15. kép)** Elképzelhetetlen, hogy ugyanezt Hoffmann Edith ne tudta volna. Csapodi Csaba a maga részéről több helyen is megemlíti, hogy bár a Psalterium metszése festett és aranyozott, mégsem vonható a budai típusú metszések körébe.¹³⁸

A budai típusú, festett, aranyozott metszések egyik sajátossága, hogy változatos formában kombinálják alapmotívumaikat, hol geometrikus jellegű, hol pedig tisztán növényi ornamentikát adva. A Psalterium a metszéstípusnak megfelelően zölddel, kézzel és vörössel festett díszítése geometrikus és növényi motívumokat is tartalmaz. A díszítősor elemei könnyedén felfedezhetők más corvinák budai típusú metszésein. Így például a díszítősor fő vázát adó, rózsásvörös színű, stilizált növényi motívum visszaköszön az OSzK Trapezuntius-corvinájának (Cod. Lat. 280.) metszésén, igaz, ott más színezésben. A rózsásvörös stilizált virágot körülölelő, az ívek ritmusát adó, kékre és zöldre festett akantuszlevelek egyik párhuzama a Cyprianus-corvina (Cod. Lat. 529.) metszése, amelyet szintén az OSzK őriz. **(16., 17. kép)** Az akantuszívek találkozási pontjához helyezett vörös, három szirmú virágkelyhek szintén visszaköszönnek számos helyen a rokon metszéseken. A Psalterium hosszanti metszésén is megtalálható a kötet címe, hasonlóan az összes többi budai típusú, festett, aranyozott metszéshez, s a példaként felhozott Trapezuntius-corvinához hasonlóan a címet itt is vastag, zöld csík keretezi, a különbség csupán annyi, hogy míg máshol négyszögű, addig itt ovális kerettel találkozunk.

A metszést alkotó motívumok azonban nem csupán a többi, hasonló metszésű corvinát idézik, hanem valójában a Psalterium kötésének gazdag mintázatát is, feltehetőleg a kompozíció teljes egységére törekvő könyvkötőmester szándékai szerint. Az akantuszlevelekkel körülvett virágmotívum egyik alapeleme a címet körülvevő középdísz középső ívének. A metszés oválisaiban található, kereszt alakú, rácsozat hatását keltő díszítőelem pedig mintha a keleti bőrfiligrán kereszteződéseit idézné. A kereszt közepére zölddel ráfestett karika még a bőrfiligrán kereszteződéseinél keletkező körhatást is visszaadja.

¹³⁵ Bp., OSzK, Fol. Hung. 1110/I, f. 422v.

¹³⁶ Bp., OSzK, Fol. Hung. 1144, f. 148r.

¹³⁷ *Bibliotheca Corvina* 1927, 75., Nr. 144.

¹³⁸ *Csapodi* 1972, 32; *Csapodi* 1973, Nr. 949.

A hármás szirmú, tölcséres virág szintén felbukkan a sarkokat díszítő bőrfiligrán szövevényében.

A Psalterium metszése tehát a budai típusú, festett, aranyozott metszések csoportjába tartozik. A feltevés, hogy a budai metszést esetleg a máshol már bekötött kódexen alakították ki, nem megkockáztatható. A kódexkészítés menete szerint ugyanis a metszés nem készülhet el a bekötés után, a metszésen szükségszerűen végrehajtandó munkafázisokat a kötéstáblák megakadályozzák.¹³⁹ A Psalterium teljesen kifestett és körbemetszett kézírata minden bizonnyal a budai műhelyben várta, hogy megkapja pompás kötését.

A kötés másik jellegzetessége, amely szintén budai előállítást sugall, a kötéstáblák közepén található címer. Ez a címertípus (négyosztatú pajzs, az 1. és 4. mezőben a magyar vágásokkal, a 2. és 3. mezőben a cseh oroszlánnal, középen a hollós szív-pajzsos, a pajzs fölött koronával) a Corvina Könyvtár vonatkozásában tapasztalataink szerint csakis Budán használatos. A budai műhelyben működő címerfestők ezt a típust festették a vásárolt és ezért üresen hagyott címerhellyel vagy korábbi possessor címerével rendelkező kódexekbe, valamint azokba, amelyeknek illuminációja Budán készült. Az Itáliában illuminált, megrendelésre készült kódexekben más összetételű címerek találhatók.¹⁴⁰ A Psalterium kötésének címertípusa jelenik meg az aranyozott corvina-bőrkötések centrumában is, csupán kisebb méretben és más technikával elkészítve.

Ha elvégzünk egy rövid összehasonlítást az első és a második címerfestő által festett címerek és a Psalterium kötésének címerai között, akkor nem csupán a típus, hanem a rajzolat és a formák szintjén is megfigyelhetjük az egyezéseket. Az első címerfestő címerén körülbelül ugyanazok az arányok köszönnek vissza, mint a Psalterium kötésén, a pajzs és a mezők viszonylag szélesek, a kompozíció mindkét esetben hasonló, „tágas” benyomást kelt.

A 19. századi és a 20. század első felének kutatói tulajdonképpen soha nem vonták kétségbe, hogy a Psalterium kötése Budán keletkezett. Ha más nem, akkor festett, aranyozott, budai típusú metszése erre kétségtelen bizonyítékot szolgáltatott, bár valójában elvitatásra sem került sor. A szakirodalomban az erlangeni Biblia és a Beatrix-psalterium volt arra a példa, hogy egy-két kivételes esetben nem csupán bársony-, hanem bőrkötés is kaphatott a magyar királyi udvarban ilyen típusú metszést.¹⁴¹ A kódex Tammaro de Marinis és Anthony Hobbson kutatásai nyomán „hagyta el” végképp Budát, akik noha itáliai kontextusba helyezték a díszkötést, azt elmulasztották a Corvina felől is megközelíteni. Ily módon elkerülhették figyelmüket azok a jegyek, amelyek ezt a kódexet a budai műhely produktumai körébe vonják.

Mindazonáltal nem állítjuk azt – eszközeink sem volnának ennek a bizonyítására – hogy Anthony Hobbson okvetlenül téved akkor, amikor Felice Felicianónak tulajdonítja a Psalterium bekötését Giovanni d’Aragona bíboros Livius-kódexével együtt. Ritoókné Szalay Ágnes kutatásai óta tudjuk, hogy ez a különös ezermester-humanista, a Daedalust is felülmúló könyvkötő és az alkímia elkötelezett híve, amikor 1479 őszén nyoma vész, akkor valójában bíborosával Pannoniába indul.¹⁴² Erről egy fönmaradt levele tanúskodik. Ez az információ azonban még nem állt Anthony Hobbson rendelkezésére. Lehetséges persze, hogy ezzel az utazással valóban a pestis elől menekül, mint ahogyan Hobbson tudja. A humanista Giovanni d’Aragona kíséretében érkezett tehát Magyarországra, ahol többek között – az antimoneérc

¹³⁹ A kéziratot nem lehet úgy körbevágni, hogy már bekötötték.

¹⁴⁰ Hoffmann-Wehli 1992, 81. Hoffmann Edith szerint az Itáliában rendelt kéziratok két alaptípust követnek. A korábbiak (pl. a Carbo-corvina és Vitéz Plautusa) Mátyás aranyforintját (1. magyar vágások, 2. kettős kereszt, 3. holló, 4. cseh oroszlán), a későbbiek pedig (pl. az Attavante-kódexek) az ezüstgaras összetételét (1. magyar vágások, 2. kettős kereszt, 3. dalmát párdücefejek, 4. cseh oroszlán).

¹⁴¹ Végh 1943, 287.

¹⁴² Ritoókné Szalay Ágnes, *Nympha super ripam Danubii*, in: „*Nympha super ripam Danubii*” 2002, 87-102., itt 94. és 21. j. Felicianóhoz lásd az egész tanulmányt, átfogó szakirodalommal.

keresése mellett – római feliratok gyűjtésével foglalkozott.¹⁴³ Ha elfogadjuk Hobbson identifikációját, akkor a főnti gondolatmenet értelmében Felice Felicianónak nem Rómában, a Magyarországra való indulás előtt, kifestetetlenül, hanem a budai műhelyben kellett bekötnie a kéziratot.

Bárki lett legyen is a könyvkötőmester, a Psalterium kötésével minden bizonnyal fontos, mintaadó darabot alkotott. Talán nem véletlen az sem, hogy éppen ez a kódex és vele együtt az erlangeni Biblia¹⁴⁴ - amelynek kötése sok tekintetben párhuzamos a Psalteriuméval - képezi a két kivételt a festett, aranyozott, budai típusú metszések alkalmazása körében. Lehetséges, hogy ez a kódex vagy ezek a kódexek valamiféle kezdetet jelentettek a Corvina kötéseinek történetében, amikor még nem alakult ki az egységes stílus, és még nem kanonizálódtak az együtt járó stílusjegyek. A Psalterium - Paul Adam meggyőző elemzése szerint – talán valóban eredeti, keleti elemeket felhasználó és azok eredeti elrendezését szükségszerűen követő kompozíciója szerepet játszhatott az aranyozott corvina-bőrkötések egységes és a Psalteriuméhoz nagyon hasonló kompozícióinak kidolgozásában.¹⁴⁵ Mindenesetre a kódex néhány évig biztosan a budai királyi könyvtár kincseit gazdagította, díszkötésének áradó gazdagságával pedig bizonyos szempontból magasabb szinten valósította meg ugyanazt a stíluseszmét, amelyet a Corvina könyvkötőmestere a magyar király könyvei számára megálmodott.

A magyarországi és a külföldi kutatás eredményeinek valamint a kódex sajátosságainak összevetése alapján a Beatrix-psalterium genezisééről a következő megállapítások tehetők. A kódex feltehetőleg a magyar királyi udvar megrendelésére készült, talán valóban Mátyás ajándékként feleségének. A scriptor Gundisalvus Hispanusszal azonosítható, aki a munkát minden bizonnyal legkésőbb 1478-ig befejezte. A másolat elkészítésére nagy valószínűséggel Firenzében került sor, bár nem vethetjük el teljesen a budai lokalizáció lehetőségét sem, hiszen komoly érvek mutatnak ebbe az irányba is, így a pergamen durvább, az itáliai finom hártától eltérő minősége; a zsoltárokat megelőző zágrábi kalendárium, amely nagyon közel áll az 1480 körül a budai műhelyben készült Kálmáncsehi-breviarium naptárához; a magyar szenteket hangsúlyozó litánia; valamint a Psalterium több szinten megfigyelhető rokonsága a szintén Gundisalvus által másolt és később teljes egészében a budai műhelyben kifestett El Escorial-beli Platón-kézirattal és a müncheni Aristeas-corvinával. Firenzei másolás esetén a zágrábi kalendárium és a litánia rendkívül tudatos előkészítésről árulkodik magyarországi részről, ami a királyi megrendelés tényét támaszthatja alá. Minden valószínűség szerint a megrendelés része volt a címlap kifestése is, amely Francesco Rosselli és a „Medici Ilias mesterének” magas színvonalú, közös munkája. Az a körülmény, hogy Rosseli 1478/79 és 1481 között Budán tartózkodott, megadná a lehetőséget annak a feltételezésére, hogy esetleg a másolattal együtt a címlap is Budán készült volna, a „Medici Ilias mesterének” budai előfordulását azonban semmi sem dokumentálja. A feltehetőleg tehát Firenzében lemásolt és a címlapján kifestett kézirat füzetek formájában hagyhatta el Itáliát - nem kizárt, hogy az 1479.

¹⁴³ Ritoókné Szalay Ágnes, Római föliratok gyűjtői Pannoniában, in „*Nympha super ripam Danubii*” 2002, 75-86.

¹⁴⁴ Az erlangeni Biblia számos alkalommal említésre került a tanulmányban mint a Psalteriummal rokon kötés, amelyhez valóban nagyon közel áll. A két kódex rokonságáról *Rozsondai* 2004, 199. Metszését a 20. század eleji magyar szakirodalom egyértelműen budai, festett-aranyozott típusúnak tartja, a kötését pedig következőképp budai eredetűnek. Cf. *Bibliotheca Corvina* 1927, Nr. 144; *Hoffmann* 1927, 187. j.; *Végh* 1943, 287.

¹⁴⁵ Elgondolkodtató ebből a szempontból például a bécsi Hieronymus-corvina (Cod. 930) bőrmetszéssel, valamint kék és zöld aláfestéssel készített kötése. Erről lásd *Koroknay* 1968, 8. Az első kötéstábláról színes fotót közöl *Mazal* 1990, 101, Abb. 27.

augusztus 30-án Magyarországra induló Giovanni d'Aragona bíboros poggyászában -, ugyanis belső illuminációja teljes egészében a budai műhely 1480 körüli karakterét mutatja. Igaz ez a figurális iniciálékra, valamint a kisebb szöveg- és mondatkezdő nagybetűkre egyaránt. Utóbbiak igen közel állnak a Kálmáncsehi-breviarium megoldásaihoz. Mindebből természetesen adódik a következtetés, hogy a kódex bekötésére is a budai műhelyben került sor. Ezt támasztja alá a kötet metszése is, amely a színes, aranyozott, budai típust képviseli. A Psalterium az egyik kivétel, amikor ez a metszés nem bársony-, hanem bőrkötéshez társul. A kötés budai eredete felé mutat a kötéstáblák centrumában található címertípus is.

A tanulmánynak nem volt célja a kódex datálása, azonban a fentiek nyomán mégis kibontakozik egy valószínűsíthető időintervallum. A terminus post quem-et körülbelül Mátyás és Beatrix 1476-os házasságkötése jelenti. A legfőbb viszonyítási pont a scriptor, Gundisalvus Hispanus másolói működésének vége, 1478. Annak tükrében, hogy semmiképpen sem „elfekvő” kéziratról volt szó – erről tanúskodik a kalendárium és a litánia gondos kiválasztása, valamint hogy Gundisalvus számára a Psalterium nem tucatmunka volt, hiszen nem ismerünk tőle másik zsoltároskönyvet -, feltételezhetjük, hogy a címlap kifestése legkésőbb 1479-ig megtörtént. A kódex teljes kifestése és bekötése szintén legalább egy teljes évet vehetett igénybe. Mindennek figyelembevételével a Beatrix-psalterium az 1476 és 1481 közötti időszakra datálható.